

ÉTIENNE DE LA BOÉTIE

JAVASLAT A VISZÁLYOK MEGBÉKÍTÉSÉRE¹

(Fordította és a jegyzeteket írta Újfalusi Németh Jenő)

A tanácskozás tárgya a zavargások megszüntetése.² Először azt kell tisztán látnunk, milyen előrehaladott a betegség jelenlegi állapota, amelyet gyógyítanunk kell; azután meg kell találnunk az okát és forrását, megtudni, hogyan született, mi táplálta, s mitől növekedett. A gyógyszert keresendő világosabban látunk, ha jól szemügyre vettük e két dolgot.

A vallási különbözőség súlyos betegsége annyira előtérbe került, hogy azonos uralkodó alatt élő egyazon nép nyíltan két részre szakadt, és sajnos nem lehet kétséges, hogy egyik fél ellenségnek tekintti a másikat. Nem csupán a nézetek és a vélemények különböznek, de már az egyházak is, a vezetők is; ellentétesek az utasítások, más az egyházi rend, ellentétesek a vallási gyakorlat szabályai is: röviden, e tekintetben két állam, két társadalom ütközik egymással frontálisan.

Két újabb baj következik ebből: az egyik az, hogy a király alattvalói között kölcsönös a már-már egyetemes gyűlölet és kölcsönös a rosszindulat is, amely helyenként titokban, helyenként nyíltan jelentkezik, de következményeiben mindenütt éppen eléggé szomorú.

A másik az, hogy a nép apránként rászokik a felsőbbtség iránti tiszteletlenségre, s idővel megtanul engedetlen is lenni, enged a szabadság csábításának, ami szabadosság lesz inkább, s ez pedig a világ legédesebb, legínycsiklandóbb mérge. Arról van szó ugyanis, hogy a népi elem, rájővén arra, hogy engedelmeskednie nem kötelező, rosszul fordítja önnön hasznára azt a szabályt, amely magában véve ugyan helyes, de rossz következtetést von le belőle: mégpedig azt, hogy a felsőbbségnek csupán akkor kell engedelmeskedni, ha parancsa valóban helyes, de azt, hogy mi a jó és mi a rossz, azt maga akarja eldönteni és végül odáig is eljut, hogy más törvénye sem lesz, mint saját öntudata, vagyis nagyrészt mást sem akarnak, mint saját szellemüket és fantáziáikat követni. Mert ahogy nincs helyesebb és törvényesebb, mint a vallásos és istenfélő ember körültekintő és feddhetetlen öntudata, úgy nincs a fecsegő tömeg babonás tudatvilágánál balgább és hiábavalóbb.

De más oka is van a felsőbbtség iránti engedetlenségnek. A két vallás hívei ugyanis sok olyan igazságügyi tisztségviselőt ismernek, akiknek hite nem egyezik az övékkel, s emiatt jobban gyűlölik őket, mintha egyszerű magánemberek

lennének, még ha az új egyház hívei is: főként, mert a jövőt tekintve félnek az igazságszolgáltatástól, látván, hogy a király nem az ő vallásuk szerint él, de azért is, mert emlékeznek a múltra, régebbi királyok szigorú ítéleteire azokkal szemben, akik meghonosították tanításukat Franciaországban.³ Minthogy a gyűlölet túl nagy az igazságszolgáltatással szemben, szükségszerű az is, hogy megcsappant a tisztelet és az engedelmesség is iránta. Mert hisz lehetetlen tisztelni azt, akit megvetünk, s engedelmeskedni annak, akitől undorodunk; és az engedetlenség szándéka most nem ártatlan óhaj, lévén, hogy a gyöngék is oltalmat lelnek – hogy úgy mondjam – a saját bandájukban és zászlójuk alatt, hisz annyira nyíltan állnak a felek egymással szemben, oly széles a szakadék a vallási tézisek között; és a harciasabb természetű nemzeteknél, mint amilyenek a gaszkonok,⁴ akik a szokásosnál hamarabb felhevülnek, a véleménykülönbségek következménye is súlyosabb. Nem mintha a népek természete és vérmérséklete különböző lenne, vagy másképp működne az agyuk s ennek következtében azonos dologra másképp reagálnának. Mert végül is az kétségtelennek látszik, hogy hosszabb távon, mint a ragályos betegség, Franciaország legbékésebb nemzeteire is hatást gyakorol, lévén, hogy a rossz példa felér a legártalmasabb elmélettel és a legrosszabb tanítással: olyan, amely jó színben tüntet fel mindent, ami fájdalmat és szenvedést okoz. Mint a ragályos betegségek terjednek országról országra, úgy mennek kézzől kézre a bűnök, úgy lépik át a szomszédok kerítéseit még a szabadosság bűnei is. Ezt a betegséget kell gyógyítani. De látnunk kell előbb az eredetét, tudnunk kell, hogyan is jött e világra.

Semmire sem vinne azonban, ha megpróbálnánk megkeresni a hit világában született minden tévedés eredetét, s nehéz is volna bizonytal. E tekintetben legyen elég a szentírás súlyos szava, mely szerint szükség van az eretnkségekre,⁵ hogy megnyilatkozhassanak azok, akik a próbát kiállták, s megmaradtak a jóban. De miért is kell azon csodálkozni, hogy az emberek véleménye különbözik, minthogy a legközönségesebb és legmindennapibb dolog közöttük az, hogy véleményük eltér egymástól, sőt az sem ritka dolog, hogy különböző megfontolások alapján egyazon személy magáévá tesz elvet, majd újra elfogad egymástól különböző véleményeket is. A legrosszabb az, hogy a legnagyobb és legfontosabb dologban, amelytől üdvözülésünk függ, vagyis hitünk és meggyőződésünk kérdésében is készek vagyunk természetünk valamiféle megrontása miatt igaznak elfogadni hamis tanításokat, majd változtatni ezeket, a legtöbbször anélkül, hogy ismernénk a lényegét annak, amit elfogadunk vagy elutasítunk.

Nagyon is igaz, amit egy régi szerző nyilatkozott az orvoslásról, azt ugyanis, hogy saját személyünket igen veszélyes ismeretlen orvos kezére bízni, s mégis ez ügyben a legkönnyelműbb és a leghiszékenyebb az ember; a legtudatlanabb vénasszonyokra is rábízuk sorsunk, ha egészséget ígérnek szárított füvekkel vagy belőlük készült karperecekkel. És mily könnyen lesz a halálfélelem a legbadaarabb bizalom okozója, holott e félelemnek kellene megakadályoznia, hogy ráhagyatkozzunk bárkire is, akit nem ismerünk eléggé; pontosan az ellenkezőjét tesszük, bárkiben megbízunk a túlzott halálfélelem és a gyógyulás reménye miatt. Így van ez a vallás dolgában is, pedig olyan súlyos ügyben, mint üdve lel-

künknek, semmilyen új tételt nem volna szabad elfogadnunk senkitől a dolgok nagyon mély ismerete nélkül, mégis ez történik velünk: semmiben sem hiszünk olyan könnyen, mint amikor végítélettel fenyegetnek vagy az örök boldogságot ígérk. És ez azért lehet így, mert Isten természetes módon belénk ültette a vonzalmat és a félelmet, amelyek áhíttá és jámborsággá lesznek, ha a józan ész irányítja őket, ám ettől megfosztva nem lehetnek mások, mint ostoba hiúság és vak babona. Nem kell a tévelygések oly nagy arányán elcsodálkoznunk, keressük inkább azt, hogy az áhitat mily módon törhet utat magának. Mi téríthette el azt a sok embert, akik alig negyvehárom⁶ éve még egyetértésben éltek egyazon törvények alatt, egyazon egyház kebelében, ami nem volt más, mint a kereszténység?

* * *

Ki törte meg e békét, ki borította lángba egész Európát? Az egyiket Mártonnak (Luther), a másikat Zwinglinek hívják⁷, még egy másik pedig tanaik fő hirdetője, de valójában nem rájuk gondolok. Hisz meg se születtek még, a válság már akkor is érett; bár ők voltak az eszközök arra, hogy felnyissák a kelést, mélyebben kell keresni az okot; olyan ez, mint ami gyakran megtörténik rosszindulatú, gyulladt daganat esetében – amelyet félünk orvosra bízni, hogy kivágja, bármennyire is érett – hogy ütközzünk valakivel (véletlenül, vagy mert rossz szándékkal ártani kíván), s a kelést felszakítja nagy fájdalmat okozva ezzel, de mégis használva nekünk, akik megszenvedték a kint. Könnyű belátni, hosszú ideje már, hogy a számtalan visszaéléstől mind romlottabb lett az egyház, rajta hagyta nyomát az idő és az egyre feslettebb erkölcs; duzzadt a fekély, megérett, s ha nem ők, hát mások jöttek volna, akik kifakasztják.⁸ Ezt megtehették volna esetleg jobban, sokkal finomabban, óvatosabban s jobb szándékkal is, de az egyháznak be kell látnia, hogy lett légyen barát vagy ellenség kezétől, a beavatkozás oly ponton érte, ahol valóban beteg volt a test, s ahol fel kellett fakasztani a fekélyt. Tagadhatatlan hát, hogy az egyház visszaélései tették lehetővé, hogy ilyen magasra csapjon a láng. Nincs arra módja a népnek, hogy helyesen tudjon ítélni, nincs gyakorlata ebben, s nincsenek meg ehhez az eszközei: az írás és a beszéd tudománya. Minthogy nem tud ítélni, kénytelen másoknak hinni. Azt pedig mindenki tudja, hogy a sokaság nem a dolgoknak hisz, a személyeknek inkább; jobban ad az előtte szóló tekintélyére, mint érveinek erejére, s nem lehet afelől kétség, hogy inkább hisz érzékeinek, annak, mit lát a szemével, mint bármilyen finom érvelésnek egy disputában, mert érzékeivel és nem szellemével ért a tömeg.

A nép tehát hallva az egyházi emberek ellen felhozott vádakokat azok szájából, akik kiléptek, jobban figyelt ezután a klérus nyilvánvaló bűneire, sokak erkölcstelen életére, aljasságára, törtetésére és fösvényességére; amazok vádjait igaznak látva könnyedén elhitte a belőle levont következtetéseket is, mármint azt, hogy tanításuk sem lehet igaz azoknak, akik ennyire tisztátalanul élnek, s akik oly durván játszották el a bizalmat; ám igaz az ellenfeleiké, akiknek az erkölcsöket illető vádja helytállónak bizonyult. Kezdték hát semmibe venni prelátusaikat, kihúnytt az egyház iránti tiszteletük, megvetvén pásztorait, nem hallgatták többé imáját, és elhagytak egy ügyet, amelyhez értelmük nem ért fel, mint az a bíró, aki

ügyetlen túlbuzgóságból jogszerűtlenül ítél egy ügyben, amelynek képviselője rosszhiszemű ügyvéd, ámbár kiváló szónok.

E csapás az egyházi emberek visszaéléseinek következménye, ugyanis a lekipásztorok erkölcsstelen életvitele és tudatlansága olyan mértéket öltött, és annyira köztudottá lett, hogy kiváltotta ezt a most zajló vitát és legyőzhetetlen érveket adott ellenségei kezébe; ha hajlandók vagyunk emlékezni rá, biztos tudhatjuk, mikor lobbant fel a láng. 1517-ben a bűnbocsánat-levelek ügye volt az ok, az egyház annyira züllött volt, hogy már takargatni sem lehetett a torzulásokat túl nagy szemérmelenség nélkül. A baj pedig nőttön-nőtt, annál is inkább, mivel az egyházfő, akinek fel kellett volna figyelnie a bűnre, hogy gyorsan kiküszöbölje azt, pontosan az ellenkezőjét tette, mint amit tennie szükség lett volna, s amit tesznek azok, akik látva a feltámadt tüzet, letarolnak mindent, mit elérhet, főként mi fából van, és lángra lobbanhat. Mert ahelyett, hogy felfigyelt volna a kezdeti visszaélésekre övéi között, s felszámolta volna azokat, amelyeket Luther kipellengérezett, majd a többiek őt követően, oktanul és mereven ragaszkodott hozzájuk, ily módon újabb táplálékot adott a tűznek, melyet kiolthatott volna; ezért azóta oly hevessé lettek a lángok, hogy nemcsak a korhadt és a hibás részek hamvadtak el, de ég az is, ami egészséges, s melynek alapja szilárd.

Ha Leó pápa idejében összehívta volna a zsinatot és felszólította⁹ volna Márton vitára; ha a visszaéléseket elismerte volna és megszabadította volna tőlük az egyházat, most nem lennénk minden vonatkozásban a zűrzavar állapotában. Most is az történik, mi oly gyakran történni szokott, hogy mindent megóvni remélve elvesztünk mindent: minthogy nem kívántak megválni az egyházba behatolt rossz hagyományoktól, lehetővé vált az ellenfelek számára, hogy megrendítsék hívó atyáink jó és szent hagyományait. Franciaországban mi járultunk hozzá, mégpedig nagy mértékben a rombolás előrehaladásához, amikor ahelyett, hogy visszaállítottuk volna a lekipásztorok tisztességes választását, és javítottunk volna az egyház állapotán, megvontunk magunktól minden eszközt,¹⁰ s ezt pontosan akkor tettük, amikor Márton sorompóba lépett: ahelyett, hogy megerősítettük volna várainkat az ostromló ellenség orra előtt, bástyáinkat lebontottuk, és szélesre tártuk kapuinkat.

Tettünk rosszabbat is, amikor nem is olyan régen tűzzel és vassal próbáltuk megerősíteni nemcsak a jó tanokat, de az e szempontból közömbös, esetleg egyenest ártalmas szabályokat is. Mert egy államban semmi sem járul veszélyesebben hozzá egy vallási nézet terjedéséhez, mint amikor ezt megakadályozandó kényszerrel próbálnak élni azokkal szemben, akik életükkel készek fizetni e tanért. Mert látni, hogy valaki a hitéért meghalni képes, a hit erejét bizonyítja az együgyűek szemében; ez pedig minden érvenél erősebb nemcsak az eszevesztettek, de a jó és egyszerű lelkek számára is. Való, hogy az igazságot nem lehet megrendíteni. És akik hamis hitért halnak meg, bolondabbak a többieknél is, mert Szent Ágoston¹¹ szavainál nincs igazabb, melyek szerint nem a szenvedéstől lesz mártír az ember, az ügynek köszönheti azt, amelyet szolgál; az igazi mártírok a katolikus egyház kebelében és nevében szenvednek mártírhálát, tanulságot téve Jézus Krisztusba vetett hitükről, míg a manicheusok, a donatisták és az anabaptisták¹² nem mártírok attól, hogy szenvedtek hitükért, a kétségbeesés

hamis tanúi ők, akiknek ráadásul még az sem sikerült, hogy ezáltal híveik számát szaporítsák. Sok emberrel nagyon nehéz elhíttetni, hogy nincs észnél az, aki vére és élete árán is képes kitartani állítása mellett; így hiába használjuk a szikét, hogy e vélekedéseket kiírtsuk, úgy vagyunk ezzel, mint ahogy a hidráról mondják: hét fej nő egyetlen levágott feje helyén.

Elkövettük e hibát Ferenc és Henrik uralkodása alatt,¹³ s azóta egy másikat is: nem büntettünk senkit, ám a helyzeten nem javítottunk így sem. S mi több, még romlottak is a máris eléggé rossz állapotok, hisz nem okos dolog a szerencsétlennek ítélt egyik végletből javulást remélve a másikba esni. Nem okos dolog az emberek meggyőződése után nyomozni, majd kényszeríteni őket, hogy a máglyán bizonyítsák hitük erejét. Hasztalan tehát a szigor, de látnunk kell azt is, mi lett annak a következménye, hogy eltűrtük párhuzamos egyházi szervezetek és kollégiumok létét, vezetőikkel meg egyháztanácsokkal egyetemben.¹⁴ Az egész felfordulás annak köszönhető, hogy eltűrtük e rendszer létrehozását. Mert ez törte meg e királyság egységét s állította szembe egymással a király alattvalóit. Azóta vagyunk tanúi szüntelenül aljas gyilkosságoknak, fosztogatásoknak, gyűjtogatásoknak, betöréseknek, nyílt erőszaknak és annyi más, atyáink békés és virágzó korában (mint amilyen a miénk is lehetne) ismeretlen és elképzelhetetlen látványnak. Bármerre tekint szemünk most, nyomorúságot látunk csupán, s egy széthullott társadalom szerteszórt cserepeit. Ebben az ügyben nem kellett volna egy percig sem kímélni a büntető pallost, kemény szigorra lett volna szükség, nem pedig a lelkek megnyerésével kísérletezni és befolyásolni elképzeléseiket meg elveiket.

Minthogy ismerjük már a bajt, annak forrását és kifejlődését, meg azt is, hogy mi járult hozzá növekedéséhez, meg kell próbálni gyógyítani.

Három tanács lehetséges, de egyiket feltétlenül el kell fogadni. Vagy fenn kell tartani minden erővel a régi hitelveket, vagy bevezetni az új hitet kizárólagosan, vagy pedig biztosítani kell együttélésüket a hatóságok gondos felügyelete mellett.

Ami az új hit általános elfogadását illeti, úgy vélem, felesleges fáradság vitát nyitni felette, mivel a király soha nem adta jelét, hogy megfordult volna fejében e lehetőség. És úgy gondolom, hogy sem neki, sem a királynénak nem jutna eszébe oly törvényt adni a népnek, melyet az el nem fogad, és megkockáztatni e zavargásokkal teli korban egy mindennél hatalmasabb felzúdulást, halmozva ezzel a fennálló s amúgy is hatalmas veszélyeket.

Két út marad tehát s egyiket választani kell. Vagy megerősítjük őseink hitét, vagy fenntartjuk ezt s az újat mellette; tehát mindkettőt együtt. Többek számára e tanács tűnik jónak és szükségszerűnek csupán azért, mert ez jut előbb eszünkbe, s mert ez a legkényelmesebb.

Én azonban a kettő közül ezt nem szenvedhetem, mert a két vallás végleges és hivatalos elfogadásától nem várhatunk mást, mint a királyság nyilvánvaló pusztulását.

Először is a király nem tehet ilyent saját lelkiismerete sérelme nélkül, lévén, hogy feladata nem csupán alattvalói nyugalmának és békéjének hű védelme, hanem, s főként, megtartásuk az egyenes úton lelki üdvösségük megőrzése végett.¹⁵ És nem jó az, ha ebben az ügyben felülmúlják őt pogány fejedelmek is, akik közül többek az erénytől vezérelve jobban törekedtek arra, hogy államukban polgáraik között több legyen a jó és becsületes, mint a pusztán dúsgazdag. Ám két ennyire ellentétes tanítás közül csak egyik lehet helyes, és mivel a dolgok odáig jutottak, hogy két egyház is van már, egyik vagy másik hívei nem lehetnek az igazi Egyház kebelében, amelyből egy van csak, vagy ő maga nincs. Találhat-e mentséget őfelsége, ha eltúri azt, hogy a királyság egyik fele nyíltan hamis tanokat hirdet, amelyek ráadásul vallási hamis tanok, e területen pedig a legkisebb tévelygés is súlyosabb mint másban, súlyosabb, mint bármelyik főbenjáró világi bűn? Óhatatlan lenne, hogy az emberek egy része arra a következtetésre jusson, hogy uralkodik két vallást elfogadván nem vallják egyiket sem; főként, hogy hitünk alapszabálya világos: 'Vesd ki magadból az eretneket az első vagy második intés után'.¹⁶ Másutt azt mondja az apostol, hogy látogathatjuk egy teljesen ellentétes törvény híveit, de tiltja, hogy együtt éljünk a saját vallásuktól elszakadt eltévelyedettekkel.¹⁷ Így hát a király nem támogathatja e vita továbbélését lelkiismerete és becsülete sérelme nélkül.

Még a hallgatólagos tűrés is vétkes lenne.¹⁸ Főként, mert a közöttünk máris meglévő ellenségeskedést nagyon táplálná, ha a népet kettéválasztanák, és kerülnének egymást; ugyanakkor jó szolgálatot tenne a megbékülésnek egybeolvasztásunk.

S mi több, mindenki tudja, hogy nagy és hatalmas szomszédaink vannak. Félelmetesek ők számunkra minden időben, ám most különösképpen. Nincs, aki látván ezt, el ne ismerné, hacsak nem tettetni a magabiztosságot. A kereszténység összes hatalmassága s főként szomszédaink árgus szemekkel nézik, milyen irányt veszünk.¹⁹ Vigyázzunk a következményekre! Az átmeneti türelem²⁰ éppen úgy sértené őket, mintha megváltoznánk egészen. Azért sértené őket egy teljes pálfordulás, mert gyűlölik az új tanokat, s mert a király tartományai mindenütt határosak velük, és világosan látják, hogy ha Franciaországban e vallást megtűrik hivatalosan, nem tudják majd földjeiket a fertőzéstől megóvni. Hasonló okok miatt fogja sérteni őket az átmeneti türelem is. Mert hát nem olyan naívak, hogy ne tudnák, hogy hacsak az isteni gondviselés meg nem nyilatkozik, a természet rendje szerint az új hit diadalmaskodik a régi felett, ha egyszer gyökeret verhet, s eljut odáig, hogy nyíltan hirdethessék, hisz még az érett és kiformált ítélőképességű emberek is örömet találnak a változásban, a fiatalok meg egyenesen futnak az újdonságok után. Emiatt egy bizonyos idő elteltével, amikor a változást elutasító öregek eltávoznak, új kor jön azokkal a fiatalokkal, akiket az új mód már átitatott.

Szomszédaink jól látják, mit ér az átmeneti rendelkezés: nem cserélünk vallást, de megengedjük, hogy kicserélődjön magától, s amit nem merünk megtenni mi, ráhagyjuk azt az időre, és ami még rosszabb, a népre, a világ legrosszabb átalakítójára. S mi több, a félelem attól, hogy országaikba is betör a

baj, semmivel sem kisebb ha két vallást engedünk meg, mint ha teljesen kioltanánk a régit. Épp annyi okuk lesz félni, amikor majd látják, hogy az övékével határos földjeinken nyíltan hirdetik az új tant, s számíthatnak arra az uralkodók, hogy alattvalóik kényszerítik őket példánk követésére, s engedniök kell azt, amit a miénk a sajátjainak nem akart vagy nem tudott megtiltani. Könnyű belátni, hogy magasra csap elégedetlenségük. Úgy gondolom, nem ésszerű, hogy nyomást gyakoroljanak az uralkodóra, aki tetszése szerint rendelkezik országá fölött. De nem elég tudni, hogy szomszédaink helytelenül tennék, ha ránkron-tanának, azt is kell tudnunk, hogy képesek lennének-e komoly kárt okozni nekünk, ha meg akarnák ezt tenni. Szoktuk magunkat azzal vigasztalni, hogy ok nélkül ért a csapás, de jobb, ha a csapást megelőzve nincs szükségünk vigasztalódásra. Nem tudom elképzelni, hogy ha a király két vallást engedélyez, s a királyság emiatt megoszlik és ha valamelyik külföldi hatalom kihasználva ezt az általános zűrzavart megtámadna minket, képesek lennének felmutatni akkora teljesítményt, mint a korábbi háborúk idején, amikor még egységes volt a királyság.

Jól tudom, nincs a világon királyához hűségesebb nemzet a franciánál, amely nagyra értékeli a monarchia ősi voltát és királyai jóságát. De Franciaország nem volt még annyira rendkívüli helyzetben mint most, s mint ahogy nem szabad végső próbára tenni erőnket, nem okos a végsőig feszíteni a húrt a nép királyhűségét illetően sem. Nincs kínosabb és veszélyesebb a vallási nézeteltéréseknél. Polgártársakat választ el egymástól, szembeállít szomszédot, barátot, szülőket, testvéreket, apát fiával, férjet asszonyával; megszakít eljegyzéseket, feldúl házasságokat, rokoni kapcsolatokat semmisít meg, semmibe veszi a barátság szent jogait, behatol a szívek mélyébe, hogy a baráti érzést kiölje onnan és gyökeret verjen helyette az olthatatlan gyűlölet. Lehet, hogy miközben ily módon pusztít, nem érinti a király alattvalóinak hűségét urukhoz. De amíg mi egymás torkát harapjuk, a minket meglátogató ellenséggel szemben esetleg gyöngébb akarat feszül, de ami bizonyos, gyöngébb a védekezésünk. Ne hunyjuk be a szemünket, hisz a vallási vita üzelmeket, ármánykodásokat szül, s eléggé meggyőződhattunk arról, hogy a szenvedélytől fűtött emberek, akikből éppen elég van, semmilyen eszköztől nem riadnak meg. És helyesen mondják, hogy elveszett vár a megosztott város. Ha nem akarjuk az igazságot elhallgatni, meg kell mondani nyíltan, hogy az a fél, aki uralkodójától mellőzve érzi magát, a szomszédhoz fordul, tőle várja a pártfogást.

Az a véleményem, hogy ha csak a királyság javát akarnánk, s az állam javát, helyesebb volna vallást cserélni, mégpedig azonnal és egyértelműen, mint átmeneti helyzetet teremteni. Mert ha elfogadjuk az átmeneti türelmet, és a háború akkor ér minket, olyan borzalmas lesz, hogy írtózom a gondolatától: szörnyűségekben lesz majd részünk, s a kegyetlenség új példáira készülhet fel Franciaország; ám, ha egészében bevezetnék az újat, az ellenség nem tudna oly hamar támadni, hogy előtte ne rendeződnének valamiképp a dolgok, s ne jönne létre valamiféle szilárd állapot, hogy a támadást felkészülten várjuk. Mert a király bármely tartománya szívesebben túrne bármilyen súlyos törvényt, amit a felség neki szánt, mint azt, hogy amint ma szokás, kénytelenek legyenek különböző bandákba szerveződni. Mert akinek van hatalma rendelkezni, nem azt az eszközt kell használnia, hogy hízeleg mindkét vitázó félnek, hanem döntenie kell a

vitatott tárgyban. Hiszen ebben az ügyben, ha mindkét fél támogatást kap, mindkét fél erősnek érzi magát, s kezdeményezni bátor. Egyik párt sem lesz gyengébb, ha mindkét egyház léte jogos; s ahány az egyház, annyi a hadsereg is ott, ahol ha a király nem engedélyezné, a másik gyenge maradna rend és belső szervezettség nélkül arra, hogy kezdeményezzen, s felemelje fejét. Így használatná fel a király az egyiket, hogy győzzön a másik felett, s a különálló haszontalan tagot egyesítse újra e közösséggel.²¹

Sokan azt gondolják, hogy az átmeneti rendelkezés minden betegségünkre orvosság. De hogyan gondolhatják ezt? Jó béke hogyan születhetne belőle, hiszen azon küszködünk most, hogy orvosságot találjunk a megtúrt átmeneti állapot²² következményeire, anélkül ugyanis most nem volna miről vitatkoznunk. Mert hát az ez ideig megtúrt állapotra és az ebből következő bajokra kell most orvosságot találnunk. S általában a gyakorlatnál nincs jobb és biztosabb tanulság a dolgok kezelésében. S a gyakorlat azt mutatja, hogy kevésbé kínos a mások hibáján tanulni; a sajátunk viszont mélyebb nyomot hagy. Kipróbáltuk magunkon, s a lenyelt méreg hatását mégsem érezzük eléggé, pedig egész testünk verítékezik. Nyolc hónapja tart már az átmeneti türelem Franciaország-szerre: és nemcsak hogy mindenki él a maga módján, de mindenki tudja azt is, melyik az ő egyháza, kik a vezérei és mik a vallási szabályai. És mi a gyümölcse a türelemnek?²³ Mindig rosszabbodott a helyzet, a zűrzavar szemmel láthatólag nőtön-nőtt, minden egyes nap szerencsétlenebb volt, mint a megelőző, s a zűrzavar már akkora, hogy nincs reményünk a jobbra, de már rosszabb sem következhet.

Azt felelhetnék erre, hogy minden rendbe jön majd, ha a király engedélyezi, és nem csupán szemet huny felette, mint a múltban; tiszttségviselői rendet tudnának teremteni, büntetni tudnák a szemtelen túlzásokat, s ha a király mindkettőjüket engedélyezné, szívesen tűrnék rendet fenntartó hatalmát. Hozzátehetnék még, hogy a református egyházak azért erősödtek, mert félték a hatalomtól, és a király nem engedélyezte működésüket, ám most, hogy megkapják e jótéteményt, a király meg engedélyezi azt, amit kérnek, békében maradnak elismervén őfelsége jótéteményét és emberségét. Ez lenne az átmenet legnagyobb jótéteménye, de én meg vagyok győződve az ellenkezőjéről. Az elején, egy éve talán, azt mondták, helyesebb lenne megtúrni a nyilvános istentiszteleteket, mert kínos az, ha a hatóságnak folyton gyanakodni kell, mi folyik a magánemberek körében a titkos összejöveteleken, s állandóan attól kell félni, hogy összeesküvést szerveznek őfelsége állama ellen. Ott ugyanis, ahol van gyülekezési szabadság,²⁴ a király és tiszttségviselői könnyedén mindenben rajta tudják tartani szemüket, s megakadályozni, hogy bármi is történjék a király hatalma ellen. S mi lett igaz e sok szép érvelésből? Mind, ami zajlik előttünk, a türelem eredménye! Igaz, hogy a magánlakások mélyén lezajló titkos összejövetelek a baj kezdetét jelzik, ám nyilvános gyülekezetek megtűrése csak súlyosbította balsorsunkat.

Először is elveszett erőfeszítés jótéteményekkel megkísérelni lekötelezni őket. Mert az oktanok, akik a zűrzavar forrásai, nem vágynak a király kegyére, hisz rendelkeznek azzal, amit adhat nekik, s ráadásul úgy érzik, helyes volt szembeszegülni, mert végül törvényesítette, amit megkaparintottak, s az a látszat

keletkezik, hogy leghelyesebb bitorolni előbb valamit, mert a király ügyis törvényesíteni fogja azt, amit előbb megszereztek erővel. Egyébként nem értem, miért hiszik, hogy a hatóságnak könnyebb dolga lesz velük, ha a király engedélyezi hitüket. Az elmúlt nyolc hónapban mióta megtűri őket a király, a hatóságok megkísérelték a visszaéléseket és a rendzavarást megakadályozni, mint ahogy meg kell ezt tenniük a legalizálás után is; és ha akarta a király, miért nem volt annyi ereje, s miért nem lesz a jövőben sem, hogy féken tartsa az örülteket? Azért, mert szerintem érintetlen marad a zavargások oka, sőt még erősödik is: ez pedig maga az egyházak különbözősége és az ellentétes hitgyakorlaté. Tisztelem a királyt, de neki tudnia kell, hogy ugyanannyi megtűrni, mint engedélyezni két egyház létét, hisz ugyanúgy nem lesz hatalmában megakadályozni a bajokat, mint nem volt korábban. A hatóság mindent megtett, amit megtehetett. Mert látván a király szándékát, tűrt és szemet hunyt; de nem volt és nem is lesz hatalmában, hogy megakadályozza a szemtelen dölyföt.

Templomokat követelnek és ezzel, mint mondják, meg fognak elégedni, mert hisz ez lenne az egyetlen ok, ami lázítja őket, mintha a legdurvább lázadásokat és túlkapásokat nem azok követték volna el, akiknek voltak templomaik, és ráadásul azóta, hogy békében rendelkezhetnek velük. Guyenne-ben a legtöbb helyen annyi templomot szereztek, amennyit csak akartak kilenc vagy több hónappal ezelőtt, s a király tűrte, az odaküldött királyi helytartó látta mindezt és elviselte, sőt az egész ügyet öfelsége kényére bízta.²⁵ S megelégedtek ezzel? Pontosán ez volt az a pillanat, amikor teljesen szabadjára engedték indulataikat, és azóta kevesebb mint egy év alatt el kellett viselni azt, amire a francia korona nem kényszerült fennállásának ezer éve alatt; de talán jó volt ez arra, hogy megtanuljuk: a forrófejűek, ha egy ideig tombolni hagyják őket, megbocsátással nem fékezhető meg, csak elnyomással és büntetéssel.

'De békésebben fognak élni, ha tudják, hogy a király mindenki számára megengedte, hogy saját tanai szerint éljen.' Tévednek, akik ezt mondják. Még az érintettek is így hitték valaha, és ez adott nekik bátorságot a sok oktalanság elkövetésére, amelyekre még gondolni sem mertek volna, ha meg vannak győződve arról, hogy a király joggal haragra gerjed, ha új fajta vallást lát gyökeret verni Franciaországban. S különben is hiábavaló fantáziálás, igazi álmokkép egyetértést és barátságot remélni olyanok között, akik vitája annyira éles és friss még, hogy egyik a másikat hitetlennek és bálványimádónak tartja. Olyan civódás ez, amely folyton újraéled a hétköznapi beszélgetések, a hitviták során, de egyházunk bármely rendelkezésének alkalmazása kapcsán is. Röviden, nincs nap, és nincs olyan óra, hogy fel ne lángolna az áldatlan ellentét: főként, hogy sajnos mindkét részről a forrófejűeket (és ezek vannak többségben) teljesen áthatja az a veszedelmes meggyőződés, mely szerint ügyük annyira jó és annyira szent, hogy ha azt szolgálja, nem létezik helytelen eszköz. Ennek köszönhető a kegyetlen mérszárlások és a cahorsbeliek veszett örülete,²⁶ másrészt a mindennapos rablások, dúlások, fosztogatások, templomok felégetése és számtalan más erőszakosság. De mivel mások példáját tisztábban látjuk, nézzük, mi történt azon nemzetekkel, ahol a különböző egyházakat engedélyezték.

V. Károly kénytelen volt engedélyezni Németországban, a következmény háborúk és csapások sora lett az egész országban. Egyenesen szánalmas képet mutat ez az állam összehasonlítva Itáliával vagy Spanyolországgal, ahol nem szenvedtek, vagy Angliával, ahol egycsapásra váltottak vallást.²⁷ Eltekintek attól, hogy amint arról a reformátorok is panaszkodnak, életmód-reformról nincs szó; de most csak a lázongásokról beszélek.

Úgy tűnik, nagyon is szembeszökő, ha két vallási nézetet, két egyházat engedélyeznek és kétféle gyakorlatot, hamarosan eljön az idő, amikor rengetegen lesznek azok, akik az ellenségeskedés hatására először az egyiket vetik meg a másikhoz pártolva, majd elhagyják mindkettőt, és Franciaországot előnti a hitetlenség és a vallástalanság. Tartani kell ettől, mert semmi sem visz annyira a hitetlenségbe, mint az, ha egyazon népen belül különböző vallások körül tömörülnek a hívek, s egyik tábor éppen olyan szilárdan ragaszkodik a maga tanaihoz mint a másik, és mindkettő azzal dicsekszik, hogy Isten az ő pártján áll. Egy dolog azonban biztos: ott, ahol engedélyezték két vallás létezését, mindkettőből hamarosan számtalan új vallás született, s ez nem is történhetik másként.

Karlstadt²⁸ Mártonnak társa volt egy szezonon át, azután különvált, és a szentségről alkotott véleményét hangoztatta, amely azóta nálánál nagyobbak tanításaiban kapott visszhangot, Zwinglinél, Oekolampadiusnál és Kálvin Jánosnál.²⁹ Schwenckfeldnek³⁰ is megvan a szektája és a maga hívei. Megjelentek az anabaptisták és rettenetes tragédiákat okoztak. Előtérbe kerültek az antinomisták,³¹ Osiander³² az isten emberben való megtestesülésének a szektáját kezdeményezte; Flacius Illyricus³³ egy másikat; Stancaro³⁴ Lengyelországban azt a szektát, amely azt állítja, hogy a közvetítő szerep Isten fiának emberi természetére jellemző csupán. És még nem szóltam a szekták végtelen sokaságáról, amelyek mind az átmeneti türelem meg a szabad vallási vita és prédikáció tényleges következményei. Ne két vallás engedélyezésére gondoljunk tehát, hanem annyira, amennyi csak születhet irigy és ambiciózus fantaszta fejében.

És az igazat megvallva, ha két egyházat megtűrünk, tudnánk-e mással indokolni, mint a hívek számával; s örökké törvény maradna ezután, hogy a király kénytelen legyen megadni, amit sokan kérnek, ha eléggé fenyegető a számuk? De ha megtörténne, mint ahogy nagyon is lehetséges, hogy a Luthert követő száz egyházak szentségről alkotott véleménye megjelenne Franciaországban – s egykönnyen megtörténhet –, hogyan tagadhatnánk meg tőlük, hogy egyház legyenek, s hogyan azoknak, akik Kálvint követik? A római egyházhoz nem kívánnak tartozni. Mondhatják-e lelkiismeretük sérelme nélkül, hogy a Zwingli véleményét követő egyházhoz tartoznak? Nem tehetnék, mert undorodnak tőle. Mi lenne hát az orvosság, hacsak nem az, hogy Isten egyházát újra meg újra felosztsjuk, mint az olyan apák hagyatékát, akiknek az első végrendelete után gyermekei születnek, s így egyre aprózódik az örökség. S ha új irányzatok születnek? Újra kellene kezdeni az osztást? Azzal érvelnénk, hogy akik hite istentelen, azokat elutasítjuk, akiké elviselhető, azokat pedig engedélyezzük? Hamis dolog lenne. Jól látszana, hogy nem azért engednénk meg két vélekedést, mert így látjuk helyesnek, hanem mert sokan vannak azok, akik hisznek benne.

Annál is inkább, mert ha két vélemény közül az egyik feltétlenül igaz, a másik pedig hamis, akkor bizony ártalmas is. Mert a római egyház a protestánsokat eretnekeknek tartja az egyházi szentségek és annyi más pont kapcsán, miközben a protestánsok a katolikusokat bálványimádóknak tartják. Ha tehát a király két egyházat fogad el, akkor szükségképp elfogad egy nagyon gonoszat is.

De mi értelme lehet annak a tanácsnak, hogy két vallást tartsunk életben? Egy politikai közösségben³⁵ sem gondoltak soha arra, hogy a megosztottságot elfogadják; legfeljebb időlegesen. Mit várnak nálunk ettől? Ha semmit, ki hallott valaha így nyilatkozni: éljen mindenki úgy, ahogy kívánja, s higgyen abban, amiben jónak látja hinni? Olyan ez mintha ezt mondanánk: intézményesítsük a jelenlegi széthúzást királyi parancsra és attól való félelmünkben, hogy megszűnik, engedélyezzük mindörökre. Úgy vélem, senki nem állna elő ilyen ostoba javaslattal. S ha mégis van valami célunk vele, hogyan és milyen eszközökkel érjük el azt? Ha azt várjuk, hogy a rend magától helyreálljon, nem oktalanság-e kormányzás nélkül hagyni a hajót és remélni, hogy bejusson a révbe? A király nem tud rendet csinálni s ezért kiadja kezéből az ügyet remélve, hogy majd csak rendeződik. A dolog tényleg rendeződni fog, de ezt a rendet a tömeg fogja csinálni, s olyan lesz, mint amilyen egy ilyen kéztől származó rend mindig is lenni szokott, – vagyis önmaguk és uraik pusztulása.

Marad az utolsó pont: várjuk a zsinatot.³⁶ Soha nem fog összeülni, – felesleges is az okokat sorolni, annyira nyilvánvalóak. De tegyük fel, hogy mégis összehívják; ám ez oly soká lesz, hogy addigra már a teljes pusztulásban gyönyörködhetünk. És ha meg is lesz időben, remélhetünk-e tőle olyan határozatot, amelyet nem a királyoknak kell végrehajtani erővel? Így hát ha határozatnak is valamit a zsinaton, ott tartanánk, ahol most vagyunk. Vagyis a királynak kellene végrehajtania, aki a teljesség minden dologban; így hát ha a zsinat el is kezdené tenni, amit tennie kellene már most, azt a királynak kell betartatnia, vagy nem lesz foganatja. De miért várna addig, hisz a baj már most is sürget, s mivel a múltó idő eddig is súlyosbította csupán, később még nehezebb lenne orvosolni.

De számos hátránya van annak, ha elutasítják az átmenetet. Először is – érvelnek – nem újdonság az, hogy egy birodalomban egyazon uralkodó alatt az emberek békében élnek annak ellenére, hogy különböző vallások hívei. A római birodalomban annyi vallás volt, ahány nemzet, és ebből soha semmilyen említésre méltó nehézség nem származott. Ma pedig a szultán keze alatt nem csupán különböző, de ellentétes vallású népek is élnek, és több németországi meg svájci városban most is vannak vallási különbségek.

Azt sem kell hinni, hogy V. Károly,³⁷ aki ugyanolyan zavargásokkal küzdött Németországban, mint most a király, jószántából ment bele az átmeneti állapotba; tanácsot fogadott el meghajolva az idő és a körülmények nyomása alatt. Mi ugyanott tartunk, így hát nem kell ügyet csinálni abból, hogy megadjuk, amit elutasítani nem vagyunk elég erősek. És minthogy oly sok egyházközösség létezik már, oly nagy híveik száma, örültség arra gondolni vagy azt remélni, hogy megsemmisítsük őket; – vágy lehet ez inkább, mint komoly megfontolás tárgya.

Körülbelül ezek az érvek a szokásosak. De könnyű azt válaszolni erre, hogy sok helyen és gyakran több vallás egy közösséggé³⁸ viselkedett. Ami a pogányok homályos babonáit illeti, nem kell csodálkozni, hogy ez megtörténhetett, hisz minden országnak külön vallása volt. Mind hasonlított, egyik sem tört a másik pusztulására, minthogy mind egyetértett abban, hogy számtalan isten van. És bár minden népnek saját istenei voltak, nem ítélték el a szomszéd nép isteneit, lévén hogy azok nem utasították el egymás társaságát. Közöttünk pontosan az ellenkezője igaz, amennyiben számtalan teljesen hamis hit létezhet. De az igazságot és a hazugságot összepárosítani lehetetlen, minthogy egyik kizárja a másikat. Így a régiek minden tévedése békében megfér egymás mellett, de mihelyt az evangélium igazi világossága eljött, amely leleplezte a pogányok mindenféle bálványimádását, nyilvánvalóvá lett az igaz vallás összeférhetetlensége minden hamis vallással. És azóta a harc nem szűnt, míg az igazság le nem győzte a hazugságot, és a fény el nem űzte az árnyakat. Mint ahogy a mi törvényünk el nem szenvedte a pogányságot, úgy nem szenvedheti el a különböző szektákat sem, mivel az igazság egy, tiszta és egyszerű és soha nem fér össze azzal, ami hamis és megtévesztő. Erőszakot akar elkövetni hitünk természetes tisztaságán, aki azt gondolja, hogy párbeszédet folytathat azzal, amit elvet. Ami a török zsarnoksága alatt élő keresztényeket illeti, könnyű belátni, hogy helyzetüknek nincs köze ahhoz, amiről beszélünk. A szultán háborúzott a görög császárokkal és végül teljesen lerombolta ezt a császárságot, és azóta úgy viselkedik Görögországgal, Macedóniával és Szlavóniával³⁹ szemben, mint meghódított országokkal szokás; és a hosszú háborúban megvert s végtelen nyomorúságra kárhozott lakosok nagyon boldognak érezhették magukat, hogy adófizetőkként életben hagyta őket uralma alatt, anélkül, hogy hitük elhagyására kényszerítette volna őket. És azóta az udvarától függenek olyan keserű szolgaságban, hogy nem csoda, ha a keresztények békében élnek a törökkel, az viszont Isten hatalmas kezének csodája, hogy egyáltalán vannak még keresztények.⁴⁰

Pedig véleményem szerint a mi hitünk még mindig jobban összefér a pogánysággal, mint az eretnekséggel. Akik egymás közt jól felosztották és körülhatárolták a javakat, azok nem civódnak olyan hamar, mint akik egy társaságban⁴¹ közös javakon élnek, minthogy általában az ad alkalmat minden vitára, hogy meg kell osztozni valamin. A mi vallásunknak azokban a távoli országokban semmi köze az ő vallásukhoz, nem közösködnek semmiben. De másképp jelentkezik mindez, ahol mindkét fél ugyanabban hisz, mert ez esetben a különbségek vitához vezetnek. Van még egy másik pont is: két vallás, ha mindkettő régi és hosszú ideje meggyökeresedett, soha nem vitázik oly szívesen, annyit és oly makacsul, mintha az egyik régi, a másik meg teljesen új, vagy újak mindketten, mert itt a vita az első poénnál felforrósodik; olyan ez, mint az életkorok kapcsán, mármint hogy a fiatalság forrófejű s heves a többiekkel szemben, ezért van az, hogy a kezdetek – minden területen – felemésztik a nekihevéülés és erőszakosság nagyobb részét.

Ami a német és a svájci városok példáját illeti, amelyekben elfogadott a két vallás és a császár biztosította átmeneti türelem, példájuk nem igazán alkalmazható, mert nem látjuk még a helyzet következményeit. Mert az igaz, hogy jó, ha valaki előttünk megy és kipróbálja az ismeretlen gázlót. De semmi haszna

nincs, ha elhatároztuk, hogy akkor is követjük, ha szerencsétlenül jár. Nem volt még olyan nyomorúságos állapot, mint amilyenben Németországnak volt része 1517-től kezdve 1553-ig,⁴² és még most is. Hol láttak még annyi hallatlan kegyetlenséget, tömegmészárlást, újfajta pestist, furcsa és ismeretlen eretnekséget, akkora vallási bizonytalanságot, röviden akkora zűrzavart és felfordulást, hogy kiválthatja még az ellenség szánalmát is? És az ok kétségtelenül az, hogy mivel megtűrik a különböző nézeteket, és sok herceg van, meg hatalmas városok, mindenki a saját módján, a saját lelki alkata szerint akar élni: a vélemények megkülönböztek, a nép felsorakozott mögöttük, s így a tévedések furcsa keveréke keletkezett. Aki figyeli az ottani helyzetet vagy járt arra, az jól tudja, hogy a zavargások kezdete óta legalább kétszázezren meghaltak.

A császár engedni kényszerült, mert nem saját, természetből adott népével volt dolga, hanem nagyszámú és hatalmas fejedelmekkel, olyanokkal mint a szászországi herceg,⁴³ a wittenbergi herceg⁴⁶ vagy a német városok. Nem uralkodott felettük teljes egészében mint alattvalói felett, sőt még azt a feltételt is el kellett fogadnia, hogy senkit nem ellenőriz avégből, hogy összegyűjthesse Németország erőit a Belgrádra törő szultán megállítására. Ezzel szemben a mi királyunknak a saját népével van dolga, amelynek teljességgel abszolút ura és parancsolója; s míg a császár a töröktől félve kénytelen volt hagyni, hogy az emberek a maguk módján éljenek, minket a szomszédaink pontosan arra szólítanak fel, hogy ne tegyük ezt.

Marad az a pont, amely szerint tárgyalni kell ott, ahol nem lehet mást tenni, és a sok új egyház miatt engedni kell a szükségnek, amellyel szemben nem hatékony más érv; és ebből következően, minthogy a király nem akarja az újat teljesen bevezetni, s meg akarja tartani a régit, nincs más mód mint mindkettőt elfogadni.

* * *

Először arról szeretnék szólni, hogy mit kellene tenni, majd pedig arról, hogy mennyit lehet megvalósítani ebből. Véleményem szerint a vallási okokból elkövetett kihágások büntetésével kell kezdeni mindent, ezután pedig bármi történjék is, egyetlen egyház létezését szabad csak elfogadni, s ez a régi legyen; ám olyannyira meg kell reformálni, hogy teljesen újnak tűnjék, erkölcsében főként; nagy mértéktartással kell eljárni eközben, elfogadva a protestánsok követeléseiből mindent, amit csak elbír az egyház tanítása, hogy egy nyájba gyűljön mindenki újra, hogy a véglelet képviselőikön kívül mindenki visszajöheszen anélkül, hogy lelkiismeretén folt esne; megóvhatnánk így Jézus Krisztus örökségét a szakadástól, mely gyűlöletes lenne Isten előtt, és megnyilatkozása nagy haragjának, biztos előjele a királyság végső romlásának.

És mielőtt bármit is tennénk, a Franciaországban mindenütt bekövetkező tömeges erőszakot büntetni kell szigorúan; mert egy engedelmességhez szokott népet a mindennapos kihágások átlagos mértékű megtorlásával féken tartani könnyű, de lehetetlen az engedelmesség útjára visszaterelni másként, mint súlyos szigorral, ha elzüllött immár; s ha nem mutatják fel előtte a haragvó *Iustitia*⁴⁷ rettentő arcát, nem hiszi el, hogy királya nem csupán játszadozik vele és kényez-

teti őt, de teljes hatalmával szigorú karját felemelve büntetni is képes. A megbocsátás módjával és bölcs ítélettel gyakorolva ritka és szép erény egy uralkodóban, de az oktanul gyakorolt kegyelem minden rend felforgatója.

Nem szabad a büntetést a tartományok kormányzóira bízni, mert úgy kell, hogy az igazi, a természetes bíróság büntesse őket.⁴⁸ Ha az igazságszolgáltatást sértették, helyreállítani azt kell, ha uralkodni akar királyunk. A legfőbb tenivalónk most, hogy az alattvalók a királyt tisztelni tanulják, és visszavezessék őket arra az útra, amely erősíti megbecsülését. Nem távozik rólunk másként az átok.

Minden parlament delegáljon tehát egy kamarát⁴⁹ azokba a helységekbe, ahol a kihágások a legsúlyosabbak voltak, s a kormányzók adjanak melléjük fegyveres kíséretet, hogy segítsenek az igazságszolgáltatás embereinek letartóztatni a bűnösöket, és természetesen, segítsék őket az ítéletek végrehajtásában. E kamarák semmilyen módon ne üldözzenek senkit vallásáért, feladatuk csupán az, hogy az engedetlenséget és a közrend elleni erőszakot példásan büntessék; s mivel végtelenül sok helyen követték el az ilyen bűnök sokaságát, olyan helységeket célszerű kiválasztani, amelyekben az erőszak különösen heves volt, és eltitkolhatatlanul hírhedt; büntessék főként a lázadók vezetőit, hagyjanak riasztó példákat is okulásul, de ritkán romboljanak le lakóházakat és fossszanak meg városokat falaiktól.

Azért van erre szükség, hogy megbosszúlják a királyt ért sérelmeket és rákényszerítsék a népet arra, hogy a jövőben elfogadja az általa hozott törvényeket. Jóval könnyebb lesz ezután kezelni, könnyebb rendet tartani és könnyebb lesz kielégíteni is.

Íme az első eszköz a szemtelenségek eltiprására. De meg kell reformálni a régi egyházat is, és a megújítás közben tekintettel kell lenni azokra, akik elhagyták, hogy visszatéreljük őket.

A megújulás módja az, hogy semleges és nem lényegbevágó, ám a protestánsok által elfogadhatatlan vagy vitatott dolgokhoz nem kell ragaszkodni. A nézeteltérések vagy a hittételeket érintik, vagy a szertartások külsőségeit. Nagyot téved az, aki azt hiszi, hogy az a rengeteg ember hittételbeli ellentétek miatt szakadt el tőlünk. A Franciaországban található százezernyi református közül legfeljebb kétszáz tudja, miről is van szó valójában. A többiek tudják ugyan, hogy viták vannak, de azt nem, hogy miről. Kiderülne ez azonnal, ha a legsúlyosabb vitatott kérdéseket eléjük tárnánk: ilyen az eredendő bűn, az eleve elrendelés,⁵⁰ az isteni gondviselés, a kiválasztás és elmarasztalás vagy a bizonyágtétel és a hit ereje; hogy a hit csupán hiedelem vagy kiválasztottságunk tudata-e, hogy elég-e csupán hívők gyermekének lenni vagy hogy külső megkeresztelkedés szükséges-e az üdvözléshez; hogy Jézus Krisztus testét és vérért az Oltári szentségben testszerűen vesszük-e magunkhoz, mint a katolikusok és Luther tartja, vagy csak hit szerint, mint Zwingli és Kálvin hirdeti; hogy a kenyér szubsztanciája itt marad-e – mint mondja Márton – vagy nem, mint hirdeti

a római egyház. Akkor tudnánk meg tisztán és világosan, hogy nem azért váltak külön sokan, mert úgy gondolták, helytelen nézeteik vannak ezekben a kérdésekben. Mert nem ismerik sem a mi véleményünket, sem a sajátjukét. És gyakran éppen úgy hallja az ember őket a saját tanításaikkal szemben nyilatkozni, mint a miénkkal szemben.

Az elválásra a másik ok készíteti őket, a szertartások és a szertartásbeli előírások kényszere; mert ez látható, megjelenik külsőségekben is, és a nép erre jobban felfigyel, mint bármi másra. És ebben véleményem szerint könnyedén engedhetünk, – hisz ez botránkoztatja meg őket leginkább – anélkül, hogy tanainknak bármilyen kárt is okoznánk.⁵¹ Nem a vallási vezetők melegezését óhajtom ezzel elérni, ők mindig elégedetlenek maradnak, bármilyen képet is vágnak, mert hisz őket csak a lelki császárság elégítené ki, hasonló vagy ragyogóbb még a pápáénál is külsőségeiben. Én azok többségét kívánom megnyerni, akik elhagyták az egyházat vagy keresztyénné lettek azon aggályok miatt, melyeket eléjük tártak; ezeknek nagyobb részét olyan dolgok botránkoztatják meg egyházunkban, amelyekről könnyen lemondhatunk vagy megváltoztathatunk ügyünk sérelme nélkül.

Nem szenvedhetik a képek használatát.⁵² Mit gondolhatunk, miért van ez így? Ha a templomainkban a képeket nem másként használták volna, mint a követ vagy a fát, ki lett volna olyan kényes, hogy kifogást emeljen ellenük, hisz senki nem botránkozik meg azon, hogy a lakásokban festményeket, arcképeket, faliszőnyegeket, metszeteket, és faragott képeket lát? Mert hiszen más célt szolgálnak ezek otthon, s más a templomban; a lakásokban úgy használják ezeket, ahogy illik, rendeltetésüknek megfelelően: vagy dísznek vagy arra, hogy emlékeztessenek az ábrázolt személyekre, vagy pedig mindkét feladatot ellátják egyszerre; senkinek eszébe nem jutna, hogy gyertyát tegyen alájuk. Ellenben a templomokban megcsókolják lábukat, ajándékokat tesznek eléjük, felöltöztetik és megkoronázzák őket.⁵³ Ha valaki ugyanezt próbálná tenni a faliszőnyegekkel a lakásokban, nyilván tiltani kezdenék ezek használatát is. Könnyű tehát belátni, hogy nem maga a dolog sérti a protestánsok szemét, hanem annak felhasználási módja. Mit ártana hát, ha elvetnénk azt, ami semmire nem jó, s nekik lelki konfliktust okozva az egyházból kiveti őket? Tartsuk meg a képeket, hisz ezerkét-száz esztendeje már, hogy elrendelte őket az egyház, azóta hogy templomok vannak, és fejedelmek vallják magukénak hitünket; tartsuk meg a képeket, de használatuk legyen tiszta és igaz, a régi szándéknak megfelelő; legyenek a templomainkban, emlékeztessenek mártírjainkra és díszítsék az Isten szolgálatára rendelt helyet, de szűnjünk meg azokat szolgamód tisztelni, hisz ez csak az újabb idők hordaléka.

Rendeltessek hát el, hogy a festmények és a faragott képek maradjanak a templomokban mementóként és szépségük miatt, de meg kell győzni arról a népet, hogy emlékeztetni kívánnak csupán az ábrázolt személyekre, akiket tisztelni és még inkább követni illik.

De tiltassék meg, hogy gyertyát gyűjtsanak tiszteletükre, ajándékokat tegyenek eléjük, csókolgassák, virágba öltöztessék, virággal koronázzák azokat, s elhalmozzák őket a tisztelet külsőségeivel. Így kerülheti el a nép, hogy a bálványimádás bűnébe essék, ellenfeleink pedig elveszítenek egy nagyszerű érvet; éppúgy nem kifogásolhatják majd a festményeket a közösségi helyeken, mint ahogy nem üldözik azokat lakásaikban, s túl ezen, régi és tiszta hagyományt állítunk vissza. Hasonlóképpen lehet eljárni a relikviákkal kapcsolatban, hisz ki botránkozna meg azon, ha gondosan őrzik a templomokban, de nem imádják őket, mint ahogy Eusebius⁵⁴ híradása szerint a keresztények jártak el Szent János⁵⁵ tanítványával, Polükarposszal,⁵⁶ aki jó és szent mártír volt, s kinek a testét megégették, de hamvait a keresztények összegyűjtötték és megőrizték szép és szent tisztelettel véve körül. Tegyük csak azt, amit ők tettek, és akkor a legfinnyásabbak sem találhatnak semmi furcsát benne. Őrizzék őket tisztelettel, de ne mutassák fel őket, ne csókolgassák és ne is imádják. Ennek érdekében meg kell tiltani, hogy bárki elvihessen vagy bárkinek juttathassanak a relikviákból, főként, mert tudjuk, hogy sokan csalnak a feltételezett hamis relikviákkal, és a lehető legtöbbet ártanak az igaziaknak azzal, hogy egyformán tisztelik és felmutatják mindegyiket; ám legnagyobb részük csupán a korrumpált klérus káposztájának eszköze.⁵⁷

Ha a képekkel kapcsolatos túlkapásokat megszüntetjük, részben már meg is tisztítottuk a szertartás helyét, s már ez is segít visszaterelni a népet eredeti társaságába, hisz a gyülekezet helyét illető aggályok nem akadályozzák az együttélést. Mert kétségtelen, hogy a megbékélés és a barátság érdekében tett fontos lépés lenne, ha hozzászoktatnánk az embereket egymás társaságához, s nem kerülnek többé egymást.

Egyébként csak három dolog történne a templomban: a prédikáció, az ima és az egyházi szentségek kiszolgálása. A két elsőt könnyű elfogadtatni, az utóbbit nehezebb.

A prédikációt illetően azt ajánlom, hogy minden ünnepen reggel és este is legyen egy-egy: reggel a hitszónok mindenféléről beszélhet, prédikálván disputát folytathat és hittételeket vitathat, anélkül azonban, hogy bármit felhozná egyházunk doktrínája ellen; és ezen a prédikáción nem vennének részt azok, akik nem tudják elviselni, hogy meggyőződésükkel ellentétes szónoklatot hallgassanak. Az is elképzelhető, hogy a reggel szokásos szertartások távol tartanák őket. Legyen azonban egy másik prédikáció is este vacsora után, amelyet véleményem szerint nem rendhez tartozó, hanem világi pap tartana avégből, hogy mindenki minden fenntartás nélkül ott lehessen, minthogy a régi kánonjogi szokások amúgy is tiltják, hogy szerzetesek tartsanak prédikációt. Az ilyen alkalommal prédikálók számára meg lenne tiltva, hogy bármiképp állást foglaljanak a jegyzékbe vett vitatott teológiai kérdésekben. A prédikátor csak az evangéliumot hirdetheti, mert az ő feladata az evangélium tanítása, tehát az, hogy Isten parancsolatainak a követésére buzdítsa az embereket és elnyomja a bűnöket. Ha olyan prédikátor jön, aki mindkét fél alkalmazottja, ne tegyen többet, mint fordítsa franciára és magyarázza az írást, s ha úgy érzi, hogy nehéz így eljárnia, vegye észbe, hogy

milyen hatalmas és szép feladat a prédikáció még akkor is, ha nem bocsátkozunk hitvitákba, ha az ember Isten parancsolatait tanítja, felmutatja nagyságát jótéteményeinek, érzékelhetővé teszi haragjának súlyát, s buzdít az engedelmességre kitépven a szívekből a bűn rontását. Gondoljunk csak arra, hogy a jó és szent atyák nem hibáztak-e szent tisztasággal és eleganciával megfogalmazott homéliáikban,⁵⁸ és mégis ezer esztendeje halottak voltak már, mielőtt a vitatott kérdések egyáltalán felmerülhettek volna. Büntetést kellene kiróni azokra, akik megsértik e cikkelyt, s megtartására nem csupán a prelátusoknak, de a világi igazságszolgáltatásnak is ügyelnie kell.

Ami az imát illeti, nagyon helyes lenne, ha az estebéd utáni szentbeszédben a prédikátor ünnepélyes imát mondana franciául úgy, ahogy azt néhány szerény teológus előírná: könnyű lenne jól és szent módon megszerkeszteni úgy, hogy senkinek ne lehessen panasa miatta; s ezekre az imákra mondana Ament⁵⁹ az avatatlan, mint ahogy azt Szent Pál a korinthusiakhoz írt levelében írja, az avatatlan pedig maga a gyülekezet, mint ahogy Justin mártír⁶⁰ szól erről a keresztényekhez szóló második apológiájában.

Maradt még az egyházi szentségek kiszolgálása.

A keresztelestől, s ebben mindannyian egyetértünk, a víz szükséges csupán és azon az ünnepélyes módon, ahogy azt Isten a saját szájával rendelte el Szent Máté utolsó könyvében: 'Megkeresztelve az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében'; az egyház mindig is eretneknek tartotta az örményeket,⁶¹ mert azok úgy vélték, hogy a keresztelest nem érvényes kenet nélkül, úgy gondolom tehát, hogy ezen a szentségen nem kell változtatni az egyház bevett szokásaihoz képest, éspedig két okból: az egyik, hogy ezen a szentségen, amely a belépő Isten országába, s amely révén hitünkről és keresztény nevünkről teszünk tanúságot, semmit nem újíthatunk kegyeletsértés nélkül, mert ebben teljes egészében az ősi egyház törvényei szerint járunk el; nem tehetünk semmit, minthogy Dionüsziosz,⁶² legyen Korinthosz püspöke vagy az Areopagita, nyilvánvalóan szól a testbe lehelt lélekről és a lélek megtisztításáról és Tertullianus⁶³ a kereszténységről szóló könyvében és Szent Cyprianus⁶⁴ a kenetről az első könyvben a 12. levélben és Szent Ágoston több helyen. Látom azt is, hogy Luther keveset törődött a szentség szerepével az egyház életében, és Kálvin⁶⁵, meg azok is, akik követik, elítélik az anabaptistákat, akik újrakeresztelik magukat, mint ahogy a régi katolikusok újrakeresztelték a pauliánusok⁶⁶ és a cataphrige⁶⁷ által megmosott híveket, mint ahogy azt a Nikaiai Zsinat⁶⁸ elrendelte.

Nagyon helyesnek találnám, ha kiegészítenénk valami olyannal, amely igen hasznos lenne a hívek nevelése szempontjából és hozzájárulna ahhoz, hogy a kiváltakat elégedettséggel töltsse el: a keresztelest hagyományos ünnepélyes aktsa után a szertartást végző pap franciául magyarázza el, hogy mi a jelentése, mit ígér Isten ebben a szentségben, milyen isteni kegyelmet hordoz e szentség. És jó lenne, ha ezt az intést nagyon tudós és a hívek összebékítéséért felelősséget érző teológus alkotná meg, mégpedig úgy, hogy érthető nyelven olvashassák fel.

A másik fontos szentség a konfirmáció⁶⁹ szentsége, amely két mozzanatból áll: kézrátételből és a kenet feladásából. A kézrátétel senkiben sem kelt semmiféle elégedetlenséget. Mert ha nem mechanikusan és lélektelenül történik, hanem igazi tanúságtétel, ki tagadhatná, hogy szent intézményről van szó? És ha visszatérnénk az eredeti rendelkezésekhez, melyek szerint kikérdeznék hitünk tételeinek ismeretéről a felnőtt korba lépő híveket, és a püspök kézrátétellel imádkozna a Szentlélek befogadásáért, senki sem tagadhatná, hogy az apostolok hagyományait követjük, mint az a Cselekedetek VIII.⁷⁰ könyvében látható, és még Kálvin is tiltakozik az ellen, hogy ezen bárki is megütközzék. Ami a járólékos kenetet illeti, senki ne féljen egyházunkban való jelenléte miatt, mivel ezt a kenetet a legtöbb helyen a hívek századrésze sem kapta meg.

Az áldozás jelentheti a legnagyobb nehézséget, ha mindenki megelégedésére akarunk eljárni, s ha ezt megoldanánk, úgy vélem, a legtöbben nehézség nélkül felvennék e szentséget egyházunkban. Ami a kehely laikusok kezébe adását⁷¹ illeti, nem látom be, miért a makacs ellenállás, amely már annyi zűrzavar forrása volt. Senki nem tagadhatja, hogy az egyház mindkét formában kiszolgáltatja e szentséget, olyannira, hogy Pál pápa⁷² a németeknek engedélyezte is. S különben is tudjuk, hogy régen a laikusok így áldoztak, mint ahogy Szent Ciprianus szó szerint megemlíti, és Jusztinosz⁷³ is és számtalan más szerző. Minthogy az egyház engedélyezheti és meg is tilthatja a laikusok kezébe adni a kelyhet, miért nem használja fel hatalmának növelésére: engedélyezné békesség idején, zavargások miatt pedig megtilthatná? Minthogy e szentségben Jézus Krisztus arca a fontos, ne makacsodjunk, ne ütközzünk meg finnyásokkal oly dolog miatt, aminek nincs jelentősége.⁷⁴

Áldozáskor az úr asztalánál franciául kell beszélni az úrvacsora intézményéről az egyik evangéliumra támaszkodva. Minthogy a consecratio előbb megtörtént, ez az áldozók hitének megerősítését szolgálná, így ebben nem kellene tanításaink megváltoztatásának jelét keresni, inkább a hívők épülésére és a megbékélésre szolgáló eszközt.

Az úrvacsora előtt intés hangozzék el a szentség tiszteletéről, a biznyságtételről, amelyet mindenkinek magának kell elvégeznie, Isten kegyes voltáról, a hitről, a bűnbánatról mint az úr asztalához járulás feltételéről; és semmiképpen nincs helye itt vallási disputának Luther vagy Zwingli nézeteiről, mint ahogy az úrvacsora utáni szentbeszédben sem. E prédikáció után egy ima következik, majd ezt követően gyorsan az áldozás. Ily módon szó szerint ugyanazt az eljárást fogjuk követni, amely Jusztinosz mártír keresztényekhez szóló második apológiájában megtalálható.⁷⁵

Két-három héttel ezt megelőzően a reggeli prédikációk idején a prédikátorok előkészíthetik a nyájat a méltó áldozásra és vitázhatnak is, ha próbára akarják tenni tanaink erejét. Ám az úrvacsora utáni szentbeszédben ne vitázzunk semmiről, mert itt a prédikátor feladata az, hogy a hallgatók lelkét fogékonnyá tegye.

A penitencia szentségéről csak a gyónással összefüggésben érdemes beszélni. Amennyire az egyház szokásai közé tartozik az, hogy mindenki meggyónja bűneit, éppen úgy hagyomány az is, hogy ne kutassa senki, kik gyóntak meg és kik nem; nem értek azzal egyet, hogy épp most kezdjék ezt annyira firtatni, amikor oly kevésbé célszerű; sőt az egyház, mint jó anya, türelmesen vár és megtűri az eltévelyedett gyermekeket, s nincs kétségem afelől, hogy idővel mind örülnek majd, ha visszatérhetnek egy olyan jó és olyan helyes intézményhez, mint a gyónás; csak vissza kell térni az ősi formához és komolyan, tisztelettel kell bánni vele, főként, ha a gyónók személye ezt szükségessé teszi.⁷⁶ Legyen hát tilos fizetni vagy juttatást elfogadni érte, tisztítsák meg e szerencsétlen nyereség mocskától. Fékezzék a bűnök és körülményeik aprólékos részletezésének igényét, tartsák inkább szem előtt az intézmény fő célját, vagyis azt, hogy a gyóntató utáltassa meg a bűnt, és igazi megbánásra és vezeklésre készítse a gyónót, nem úgy mint ez korábban történt, a formáknak téve eleget csupán, minden valódi eredmény nélkül, ügyelni kell a szertartást végző papok felkészültségére is. Legyen külön nap az egy helyre összegyűlt asszonyok gyóntatására avégből, hogy nyilvánosan menjenek az egyéni gyónásra minden gyanút eloszlátván ezáltal, s a gyónás után tartsanak prédikációt a vezeklésre biztatva. Nem tudom elhinni, hogy idővel ne ismernék el, hogy az egyetemes egyház jó és szent hagyománya ez, s önmagában csak annyit jelent, hogy a bűnös elismeri hibáját és fájdalmat érez az elkövetett bűn miatt, alázatosan kérve a megbocsátást. Most, hogy jóformán csak visszaélésnek és leépülésnek vagyunk tanúi, azt gondolhatják, hogy a nyereszkesedés újra feltalált eszköze a gyónás. Ha igazi formájában látnák, rájönnének, hogy minden idők régi hagyománya ez az egyházban, amelyen a világ legkiábrándultabb embere sem tudna találni kivetni valót. Aranyszájú Szent János,⁷⁷ Szent Ágoston⁷⁸ és előttük már Nagy Szent Bazileiosz⁷⁹ és még előtte Origenész⁸⁰ és Tertullianus az apostolok korából, mind említést tesznek az egyéni gyónásról. Határozottan kimondjuk tehát, hogy a tanítás helyes ítéletét nem a visszaélés, hanem az intézmény eredeti tiszta állapota alapján kell megalkotni. De tudósok vitájának tárgya legyen ez, s ne a tömegre hagyatkozzunk, amely csak annak alapján dicsér vagy ró meg, amit lát, s nem gondol sem a dolog eredetével, sem azzal, hogy jó-e önmagában, és a gyónást nem annak alapján ítéli meg, ahogy le kellene zajlania, hanem ahogy a napi közhasználat szerint lezajlik.

Az egyházi rend szentsége, bár heves vitákat vált ki, nem akadályozza meg e szétszakadt nép megvalósítandó egyesülését. Miért is akadályozná meg e disputa, hogy mindannyian egy közösségben éljünk, minthogy az egyházi rend szentségét csak az veszi fel, aki akarja, s aki akarja, az tiszteli is, úgy vélem mégis, hogy az egész baj vagy annak nagy része itt is a visszaéléseknek köszönhető, amelyekről nem is érdemes többet beszélni, annyira durvák és nyilvánvalók. A gyógyításhoz nem újítást kell bevezetni, hanem feltámasztani az eltemetett régi eljárásmodot és az egyházatyák szent alapszabályait szigorúan alkalmazni.

Először is szigorúan tartsák meg a harmincéves korhatárt az egyházi rend felvételénél, hogy ne viselhessék ok nélkül a papi⁸¹ címet. Azután rendre elégséges számú papot szenteljenek fel; annyit, amennyire szükség van a feladatok nagyságának megfelelően, hogy legyen elég segítsége annak, aki a nyáj főpásztora, s gondját viseli az egyházközösségnek.

Ezenkívül, és ez a fő, a fokozatok ne legyenek hiábavaló címek, csúfólódás tárgyai csupán, hanem fontos feladatok és tisztségek az egyház életében.⁸² Most akár négy címmel is felruházhatunk valakit egyszerre anélkül, hogy az illető valaha is szolgálna ezen tisztségek bármelyikében, sőt anélkül, hogy aki e címet felvette, gondolna arra, hogy bármit is tegyen a címek megtartásán kívül.

Rendeltessék el, hogy a cím fedje a megnevezett szolgálatot, így az ostiarius⁸³ lássa el ezt a szolgálatot az első fokozatnak megfelelően, mégpedig meghatározott ideig. Azután, amikor felolvasóvá válik, végezze tisztességgel ezt a munkát; tegye így az ördögűző is, mert régen az ördögűző feladata nem csupán az ördögűzés volt; és a gyertyavívó, az alszerpap meg a szerpap is, mind végezze a maga feladatát és teljék el bizonyos idő két cím adása között; akkor legyen csak pappá, ha minden korábbi feladatát tisztességgel ellátta. Ily módon rendet lehet tartani az egyházon belül, s a jelenlegi ronda állapot véget fog érni, az egyház pedig visszanyeri eredeti méltóságát, s mi nem neveltetjük ki magunkat az ellenfeleink által amiatt, hogy négy egymásra épülő címet adnak egyszerre ugyanannak a személynek – írásban, minden gyakorlati feladat nélkül – akkor, amikor az illető még olvasni is csak komoly erőfeszítések árán képes. Perdöntő, hogy a gyülekezeteket csak olyanokra lehessen rábízni, akik minden fokozatot végigszolgáltak, és mielőtt elfogadnák őket, prédikációs képességükről tegyenek tanúságot és bizonyosságot tiszta életükről.

És nem találnám rossznak, ha figyelembe vennénk azok kritikáját, akik elhagyták az egyházunkat új létrehozása érdekében: a püspök előtt összegyűlt papok zsinata nevezze ki azokat, akik alkalmasak a prédikációra és az egyház ügyeinek intézésére, és a püspök a papokkal együtt válassza ki azokat, akik tanúsították alkalmasságukat, és akikre később rábízák a nyáj összes gondját.

És hogy megmutassuk, hogy a király nem támogatja a kufárkodást az egyházi jövedelmekkel, szükség van arra, hogy a továbbiakban ne nyúljon át bírói feje felett egyetlen ügyben hozott ítélet kapcsán sem, s hogy senkinek sem legyen alkalmá ily módon egyházi jövedelmeket kérni, sem kijárni más számára. Mert az egyház joga az, hogy vezetőjét kiválassza, és a püspököké a keze alatt dolgozó lelkipásztorok tanácsával együtt, nem pedig másé, aki kívülről avatkozik be, minthogy a kérés teljesítésére már csak ezért is méltatlan, s amiatt is, amit kér, hisz a kérés maga szimónia,⁸⁴ bűnös ambícióról árulkodik. Ezen a módon megszabadulhatnánk a jövedelmek illetéktelen átruházásától és más kacatoktól, amelyeket az egyház teljes lerombolása céljából vezettek be. Eltűnne a kegyuraság⁸⁵ intézménye is, és úgy szerveződnének a dolgok, hogy a világiak ebben való anyagi érdekelttségét csökkenteni lehessen, ám növekedne az egyház tisztaságának tisztelete és a megromlott rend helyreállításának esélye.

Az utolsó kenet szentsége nem vált ki nagyobb vitát, lévén hogy csak akkor adják fel, ha e célból megkeresik az egyházi embereket.

Marad a temetés, amelynek során a szertartás külsőségeiben is kifejeződik a gyász, a belső fájdalom, és a halottat megfelelő helyre helyezik, megemlékeznek róla és imádkoznak érte. Meggyőződésem, hogy ebben semmi senkit sem botránkoztatna meg, ha a korrupció és a túlkapások nem szennyeznék be, mert

egyes kevésbé türelmes személyek nem az intézmény lényegét tartják szem előtt, hanem csak a külsőségeket: ami jelenleg a gyakorlatot jellemzi, az nem más, mint durva, agresszív kereskedelem. A halottól elvonják a koporsótakarót, a gyászolóktól a gyertyát, kereskednek a misék számával és minőségével, pénzzé teszik a harangszót, és más méltatlanságokat követnek el, amelyek felszámolása után megmaradna a szent alázattal teli szertartás, amelyet véleményem szerint mindenki szívesen venne és elfogadna. Nem azonnal természetesen, hiszen túl nagy a kiábrándulás, de az évek múlása segítségre lenne.

Azt tegyük csak, amit mindenkor tettünk is, vagyis, hogy mindenki sirassa el a halottját, mint ahogyan a szentírás előírja, de a formát tekintve Franciaország lehessen szabad. Aki piros sapkával a fején akar sírni és ezzel az öltözettel kifejezni fájdalmát, hát tegye. Ám aki nem így akarja, annak ne legyen kötelező. De az egyház ne fusson a halott után, ami valójában kéregetés, és amit a bírálók e szavakkal illetnek: ugatni a dög után. Amikor a halott családja elvitte a testet a neki szánt helyre, akkor – s ebben mindannyian egyetértünk – az egyház emlékezzék meg a halotról, imádkozzék érte, elmondva az ilyenkor szokásos imákat, de csak a templomban; és mindenki esetében meg kell ezt tennie ellenszolgáltatás nélkül, a szegény és gazdag között ne tegyen különbséget, s ne is várja meg, amíg erre megkérik, tegye ezt meg magától azoknak, akik benne hisznek. És helyes lenne nem elfogadni semmilyen hagyatékozást az egyházon belüli szolgáltatásokért; így kellene elkerülni a tisztességtelen haszon minden gyanúját és a szent dolog kereskedelemmel történő beszennyezését, hogy megkülönböztetés nélkül ugyanaz a szabály legyen érvényes mindenkire. Ha így történhetne, nem lehetne-e befogni a rágalmazó szájakat? Akkor kezdhethénk keresni a jó érveket, bizonyítandó, hogy a halottakért szóló imák jámborak és kegyesek, és a másik vélemény embertelen, illetlenül hálátlan és vallástalan. Így cselekedvén várakozunk türelemmel, hogy apránként ehhez a véleményhez csatlakozzanak az emberek, mert a szellem és a lélek betegségeit nem lehet másként gyógyítani. És ezen senki sem ütközhetne meg. Mert senkit sem kényszerítenének a halottért istenhez imádkozni, minthogy ezt az egyház kérése nélkül megtenné, sem arra, hogy gyászének kíséretében elszállíttassa otthonából a halottat, mert hatalmában lenne a halott eltemetése.⁸⁶

Az egyházban semmi sem történjék pénzért, szóba se kerüljön üzlet vagy ajándék, sem önkéntes, sem kicsalt adomány. Ha csak ezt az egy elvet betartanák, pillanatok alatt magától eltűnne egész sor visszaélés, és csak a szentírás egészséges, tiszta tanítása maradna meg, meg az aposztolok és az ősi egyház tanításából az, aminek betartása feltétlenül szükséges.

* * *

Javaslataimat nem azért terjesztettem elő, mert úgy gondolom, hogy feltétlenül ezek szerint kell eljárni, vagy hogy ne lenne ezer más jobb gondolat; azért csupán, hogy megmutassam az utat, amelyet követve nagy tapasztalattal rendelkező és erkölcsileg tiszta emberek meggyőződése szerint könnyen sikeresen adhatnák vissza az egyháznak régi becsületét és ragyogását, melynek eredményeképpen még ellenségei is szerethetnék és tisztelhetnék. Megfontoltan

és tapintattal járnának el, s így egyszerre érhetnének el két célt: visszaadnák eredeti formáját isten gyülekezetének, és szót értve a tőle elszakadtakkal, visszatérnék őket; szükségét érzem ennek, hogy ne állandósuljon két egyház és két törvény, amely forrása minden szerencsétlenségnek, ami fejünkre zúdul, ha a kitörni készülő vihart nem tudjuk elhárítani.

Két nagy nehézséggel azonban találkozunk: az egyik az, hogy ki hozza meg a döntést, kinek lesz hatalma erre; a másik pedig az, hogyan lehet bevezetni s végrehajtani azt, ami elhatározott. Hogy röviden fogalmazzak, kevés kivétellel felséged környezetének⁸⁷ feladata lenne az első, neki kell meghozni a döntéseket a reformról. Mert ezt a püspökök tartományi zsinataitól várni olyan, mintha a betegség okát a gyógyszerrel összekevernénk, s előre megmondható, ha tőlük várunk reformot, nem történhet előrelépés. S némiképp meg is bocsátom nekik. Hisz közülük sokan mindennapos életveszélyben élnek, mások meg csak zűrzavart látnak maguk előtt; nem olyan korszakban élünk, amikor kényelmesen reformokról lehetne gondolkodni. Több teológus konferenciát összehívtak már Németországban,⁸⁸ de ezekből jó soha nem született sem az ország, sem a császár számára, csupán még jobban feldühítette egymás ellen a feleket, mindkét fél még hevesebb szenvedéllyel védte saját uralmát. Így hát a jelenlegi gyűlésnek⁸⁹ kell megvalósítania ezt, ha egyáltalán szándékunkban áll megvalósítani, vagy legalábbis levonni a szükséges következtetéseket még időben a teljes összeomlás előtt.

No, de laikus világiak fognak így teológiai kérdésekben dönteni, és ők hoznak az egyház által végrehajtandó határozatokat? Először is őszintén csodálkozom, hogy a királynak gátlásai vannak olyannyira látható durva visszaélések kiírtásában, és ugyanakkor nincs lelkiismereti gondja akkor, amikor megtűri illetve engedélyezi egy új egyház meghonosodását, amely a miénk ledöntésére épít, amely azóta áll Franciaországban, amióta itt elültették a kereszténységet. Megtagadja tőlünk, hogy a miénknek új ruhát szabhassunk megmentését segítő, megköti a kezünket és ártalmas türelemmel hagyja lerombolni és megsemmisíteni azáltal, hogy születésénél fogva bűnösnek, téves tanokkal telnek és teljességgel rothadnak hírdetik.

Nyilvánvaló azonban, hogy nem szabad megtorpannunk. Mert a már említett két-három ponttól eltekintve nincs olyan, amit a király ne tudna és ne lenne köteles megtenni, ne tartozna a hagyományokhoz megtenni azt. Még egy püspök is meglehetné saját színódusi hatókörében. Az egyházkerületekben a színódusokat azért hozták létre, hogy időről időre helyreállítsák azt, amit a kléruson belül az idő megromlott, mert hisz megfeszítés nélkül az emberi test sem képes egészségesben fennmaradni, és az épület sem felújítás nélkül, de semmilyen rend sem maradhat fenn, ha nap mint nap nem javítják meg azt, ami elromlott, s nem állítják vissza helyére a kimozdult követ. A király tiszte az, hogy rajta tartsa szemét az egyházon; nem azért, hogy tekintélyét sértse, hanem azért, hogy megőrizze azt. Semminek sem szabad az egyházi intézmények ellenére történnie, sőt ellenkezőleg, mindenben meg kell felelni a zsinatoknak és a szent dekrétumoknak. Jól tudjuk, hogy Franciorságban a király a gallikán⁹⁰ egyház pro-

tektora a beavatkozást megakadályozandó, és e feladatának mindig is eleget tett. Ám most rendszeresen vitatnak a parlamenti üléseken⁹¹ olyan, a pápák által eszközölt kinevezéseket és felmentéseket,⁹² amelyek ellentmondanak a szent dekrétumoknak; és a király emberei fellebbeznek a zsinatokétól eltérő rendelkezések végrehajtása ellen. S az utóbbi rendi gyűléseken a király sem félt előírni a püspökök megválasztásának egy bizonyos formáját,⁹³ amely a legfontosabb egyházi jogot érinti, és több rendeletet is kiadtak, amelyek mintegy választ jelentenek a rendi gyűléseken létrejött ugyanilyen célkitűzésű füzetekre,⁹⁴ úgy kell eljárni, ahogy ezt a jó és tudós orvosok teszik, akik a legrosszabb és legmérgezőbb állatokban és fűvekben is találhatnak valami hasznosat az egészségre; mi is húzhatunk annyi hasznót a nyomorúságos időkben, hogy ha nem is teljesen, de legalább valamennyire rendbehozhatjuk az egyházat, mert most gyengeségében hajlandó lesz elviselni a sebész kését, amit ereje teljében elutasított.

Ha hitünk cikkelyeit kell fennen hangoztatni, ha szükség van valamilyen hiteltet rögzíteni vagy a szentírást kell értelmezni, akkor az egyház tekintélyét kell elfogadni, neki kell engedelmeskedni; akkor is rá kell hagyni, ha a klérus belső ügyeinek szabályozásáról van szó. De ha a régi hitszokásoktól való eltérés miatt az uralkodó magát az egyházat látja végveszélyben, és nem lát reményt arra, hogy a saját erejéből megváltsa önmagát, nem engedelmes, jó fiúként viselkedik-e a király, ha minden hatalmát felhasználva kezét nyújtja neki, hogy felemelje s visszasegítse az eredeti helyes ösvényre, amelyről letévelyedett, és oly mélyre süllyedt, amelynél mélyebbre már süllyedni nem lehet. Meg vagyok győződve arról, hogy mindent, amit meg lehet tenni, hatalmánál fogva meg fog tenni a király, s már megtett eddig is gyakran az egyházi személyekre kiterjesztve hatalmát, ám soha nem volt ez számunkra oly hasznos, mint lenne ezúttal. Sőt az a véleményem, hogy néhány cikkely kapcsán, mint például a két szín alatti áldozás⁹⁵ ügyében, ha pápához is kell fordulni, számíthatunk a beleegyezésére. Máskor, sokkal kisebb szükség esetén is megadta az engedélyt Németországnak, így most biztos, hogy helyesnek fogja találni a reformot minthogy nem tagadhatja, hogy sürgős szükség van erre; s még ha nem is jószántából tenné, kénytelen megcselekedni, hogy megtarthassa hatalmát, hisz helyzete és tekintélye annyira megrendült e királyságban, hogy másképp nem remélheti az új egyház megtörését; enélkül nagyon nehéz lenne, sőt talán lehetetlen is.

Ez volt az első pont, a könnyebb a reformok szempontjából. Nehezebb a második, a reformhatározatok megvalósítása.

Minden egyházi és világi adminisztrációra vonatkozó ügyben a könnyebb a jó törvények meghozatala; sokkal nehezebb, sőt a legnehezebb, ám a fő kérdés azok kiválasztása, akiknek végre kell hajtani a döntéseket. A törvények elviselik, hogy semmibe vegyék őket, elviselik, hogy kiforgassák. Röviden, nem képesek arra, hogy védekezzenek, nem képesek megakadályozni, hogy a gonoszok belőlük csináljanak eszközt a legnagyobb aljasságok véghezvitelére. Minden a jó és élő törvények létrehozásán múlik, vagyis azon, hogy jó ítélőerővel, és erkölcsi tartással rendelkező személyeket találjanak a reformok végrehajtására. Semmi remény, ha a püspököknek nem segítenek. Nem szabadulhatunk meg a zavar-

gásoktól. Nem láttuk előre ezt a zűrzavart, s a püspökségek többségében a király olyan püspököket nevezett ki, akik képtelenek szükséghelyzetben helytállni. Pedig ettől függ a jelenlegi állapotok orvoslása. Ne sértődjenek meg, ha instruktorokat kell fogadniok hivatalukban, hisz ha az ügy iránt elkötelezettek, helyzetük könnyebb lesz, segítséget kapnak, eszközt nyájuk megőrzésére. Nem is új dolog ez, szokás Németországban, ahol minden püspök több segédpüspökkel dolgozik. És mi rossz van abban, ha a feladatok növekedése esetén segítséget kap az ember?

Én úgy látom jónak, hogy minden püspök kapjon ilyen segítséget, és ebből egyetlen püspökség sem maradjon ki, hisz olyan nagyok a feladatok, s ettől eltekintve is, gyűlöletes és féltékenységet kiváltó tényező lenne a megkülönböztetés. A jók örülnének neki, a rosszaknak szükségük van rá, s inkább köszönettel tartoznak azért, hogy megmaradnak pozíciójukban, mint panaszkodni lenne joguk, mert hisz segítséget kaptak. Ha nem így járunk el, mi haszna volna annak a rendeletnek, amely kötelezi a püspököket kerületükben lakni, hisz többségük olyan, hogy jelenlétük nem kavarja-e több botrányt, mint amennyire káros lehet a távollétük!⁹⁶

Körülbelül százhusz püspökség van Franciaországban. Válasszon hát ki a parlamenti ülés százhusz felkészült békepárti és megegyezést akaró férfit, akik elszántan akarják az egyház régi tekintélyének helyreállítását, s akik a katolikus egyházi tanítások mellett vallanak hitet (beleértve a vitatott pontokat is), és kijelentik, hogy minden erejükből azon lesznek, hogy a rájuk bízott reformhatározatokat végrehajtsák; ezeket kinevezik a püspökök mellé, hogy a tisztségek terheit megosszák, szolgáljanak tanáccsal, s prédikáljanak is.

Tudom, hogy a világot mozgásba hozni egy csapásra nehéz; de a dolgok rosszabbodnak, ha magukra hagyjuk őket; nagyon itt az ideje, hogy mozgásba hozzuk ügyeinket. Órultság azt hinni, hogy ilyen nagy bajban tüneti gyógyszerek alkalmazása elég lehet. Túlhaladta már ezt az idő, és mindent elrontanánk, ha sebeinket nyalogatnánk, mert ha az embereknek megadtuk a reform reményét, s utána jelentéktelen változtatásokkal meg kell elégedniük, azt fogják érezni, galádul szórakoznak velük, és ezen újabb sértés következtében még dühödebbek lesznek, még nehezebben lehet majd tárgyalásokra bírni őket.

A legfőbb visszaélés, amelyre leginkább gyógyírt kell találni, és ez lesz a legnehezebb, annak a nagyon ártalmas és mély gyökeret vert hitnek a következménye, hogy a plébániák járadékát és a tizedet, amelyek arra hivatottak, hogy biztosítsák a pásztor táplálását és fennmaradását, az egyház törvényes javainak tekintik, holott nem mások ezek, mint a prédikátor és a szentségek kiszolgálójának honoráriuma, a szellemi napszámos napi bére. Gyógyírt kell erre találni, visszaállítani az eredeti állapotokat.

Határozottassék hát el, hogy a tizedet és a feladatokkal ellátott egyházi személyek egyéb járadékait nyilvánosan, ráígérés formájában adják ki bérbe⁹⁷ annak, aki a legjobb és legmegfelelőbb biztosítékkal rendelkezik, s ezt a papnak fizessék ki az egyházkerületben negyedévenként és sehol másutt senkinek

másnak, különösképpen a városokban, ahol a hívek nagy száma miatt a jó és az igényeknek megfelelő lelkész jelenléte a legkevésbé nélkülözhető. Úgy kellene intézni a dolgot, hogy a lelkész fenntartására szánt jövedelmet az adóbérlők helyezték a konzulok⁹⁸ kezébe közpénzként, akik megőrzik, és nem használják fel másra; ellenkező esetben irgalom nélkül sújtsa őket a szentségtörés vádjá.

Idő kell ahhoz, hogy beindítsuk a dolgot, ám nem kell elkedvetlenednünk emiatt, késztesen arra inkább, hogy belekezdjünk mihamarabb, s dolgozzunk rajta minél szorgalmasabban; és ha ezt megtesszük, hamarabb célba érünk, mint remélni mernénk. Most még úgy tűnik, hosszú évek kellene ahhoz, hogy a jelenlegiek helyett megfelelő embereket találjunk a templomaink irányítására.

Üres marad rengeteg parókia, ha a király kivétel és felmentés nélkül elvéteti tisztjeivel minden olyan egyházközösség jövedelmét, amelynek papja nem lakik a helyszínen, ám hamarosan minden meg fog újulni. És ha más javára történő lemondást⁹⁹ nem fogadunk el, s úgy vélem, nem szabad elfogadni semmilyen körülmények között, vagy ha mégis elfogadunk, azt előbb vizsgálja meg a püspök segédpüspökével együtt feltárva a tisztséget másnak átadó személy helyzetét (függetlenül attól, hogy milyen római támogatással rendelkezik) éppen úgy, mintha a posztot ő maga töltené be.

Meg kellene próbálni már most arra törekedni, hogy jövedelemforrásokat teremtsünk; mert az bizonyos, hogy a parókiák jelenlegi helyzetükben nem képesek tisztességesen eltartani lelképásztoraikat; és lehetetlen is találni oly nagy számú megfelelő személyt, akik képesek volnának ellátni ilyen sok parókiát. Már most szükség van tehát arra, hogy a püspök vonja össze az üres parókiákat és tartsa fenn a jogot arra, hogy rendelkezék a megüresedés következtében összevonandó új parókiákkal is.

Szükséges az is, hogy a plébános jövedelme nagy legyen. Mert nem csupán a plébánosnak kell megélni belőle, de a papoknak is, akik segítenek neki a prédikációban, a szokásos szolgálatokban vagy a rendkívüli szolgálatokban és a szentségek kiszolgáltatásánál. A köznek kell táplálnia őket, mert meg kell szűnnie a szent dolgokkal való kereskedés hosszú időn át megtúrt gyakorlatának.

Szükséges volna előre meghatározott számú papot biztosítani minden plébános mellett hosszú távra is, úgy mint szerpapokat, gyertyavivőket¹⁰⁰ és más szolgálóit az egyháznak, akiknek tisztségeit és feladatait világosan el kell határolni egymástól. Addig is, míg tökéletesedik a dolog, a jelenlegiek közül célszerű lesz kiválasztani a legbékésebbeket, melléjük adva valakit, aki ellensúlyozza a többiek hibáit. Az egyes fokozatokhoz szükséges életkort előre meg fogják majd határozni.

Húsvét után az egyház szokásai szerint minden plébános megjelenik püspöke előtt a színóduson,¹⁰¹ és ezt az összejövetet arra is felhasználják, hogy szóvá tegyék és kijavítsák mindannyiójuk és mindegyikőjük hibáit; minden egyes plébános kiáll a többiek elé és megvitatják a többiek által ellene felhozottakat, s a hibák miatt baráti dorgálást, megrovást, szigorú megrovást vagy büntetést kap az

érintett. Aki méltón esik át a lelki megtisztuláson, azt a püspök jegyzékbe veszi, miután meghallgatta egy prédikációját, és amennyiben helyes életvitelt is folytat, akkor keze alá adják az egyik pásztor nélkül maradt nyáját; e tisztességgel senkit ne bízzanak meg e formai követelmény teljesítése nélkül.

Úgy látnám jónak, ha e rendelkezés végrehajtása érdekében az egyesítés, a reform kezdeményezése és bevezetése céljából egy püspök végigjárná Franciaországot, elmenne minden püspökségbe annyi püspök és segédpüspöktől kísérvé, ahányra szükség lesz e szabályozás általánossá tételéhez. Az orléans-i püspök úr¹⁰² valóban méltó erre a tisztségre, és találnunk kell még valakit melléje, aki hasonlít hozzá, tehát nem hangoskodó s nem is babonás, mint a legtöbben.

Megfeledeztem arról, hogy a segédpüspökök rendelkezzenek a püspökségek jövedelmének egy részével egy bizonyos helyen, amely jövedelem a birtokból származik és nem a püspök kezétől.

Ha a reform egyszer megvalósul, az új egyházközségeket törvényen kívül kell helyezni és meg kell szüntetni az ott bevezetett tisztségeket; és halálbüntetés terhe mellett legyen tilos viselni olyan címeket és ellátni olyan tisztségeket mint felügyelő, lekipásztor¹⁰³ és minden más tisztséget az új egyházban, mert az ilyen tisztségviselők a szakadás igazi támaszai és a polgárháború kapitányai. Kötél általi halál legyen a büntetése annak, aki nem püspöki felhatalmazással szolgál ki szentségeket és vitat hittételeket. Aki másként prédikál vagy szolgáltat ki szentségeket, büntetessék halállal. Akik részt vesznek ilyen prédikáción és szertartáson, részesüljenek pénzbírságban.

Úgy vélem, nagyobb büntetés túl szigorú lenne, s hatása is elmaradna a várttól. A tapasztalat mutatja, hogy nagyobb keménység makacsságra készíti az embereket és jobban rágiák a zablát; ám ahhoz semmi kétség nem férhet, hogy e büntetésfajta sokakat eltérít onnan, akik számára mindennél drágább a pénz, és ezt az ítéletet végrehajtani tömegesen is könnyű, ezért nem szükséges enyhíteni rajta.

Úgy tűnik, hogy nehézségek merülnek majd fel a tanács megvalósítása során. De szerintem nincs más eszközünk, hogy a nyilvánvaló szerencsétlenségtől megszabaduljunk, és könnyebben gyógyíthatjuk így a sebeket, mint bármilyen más eszközzel.

A katolikusok száma összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a protestánsoké. Az egész síkvidék még azt is alig tudja, hogy mi az új hit, s néhány kivétellel még azokban a városokban is, amelyekben az új hitnek hívei vannak, közösségeik kicsik a mi egyházunk gyülekezeteivel összehasonlítva. Az, hogy sok helyen tömegük olyan nagynak tűnik, nem számukkal, de szemtelenségükkel magyarázható, s különben is, ha tízen valami újat csinálnak, többnek tűnnek, mint százan, akik a megszokott módon élnek.

Minden külföldi szomszédunk annyi időt ad, amennyit csak kívánunk, hogy megszüntessük ezt a megosztottságot, megszabaduljunk az új egyháztól, s

megreformáljuk elődeinkét, ám ha egy másik tanács nyomán az ellenkezőjét próbálnánk tenni, félő, hogy megakadályoznának minket szándékaink megvalósításában. Pedig nagy különbség van aközött, hogy valamit kényelmesen, biztonságban, békében és nyugalomban csinálunk-e minden nekünk ártani vagy használni képes uralkodó segítségével, vagy ellenükre kísérünk meg valamit, aminek megakadályozására latba vetik minden erejüket.

Angliában Mária királynő visszahelyezte az Eduard király által lerontott régi egyházat jogaiba¹⁰⁴, és sikeresen maga mellé tudta állítani egyébként barbár és lázadó természetű népet anélkül is, hogy a régít a legkisebb mértékben megreformálta volna. Milyen alapon ítélik hát lehetetlennek, hogy a király akár megreformálva is fenntartsa nálunk akkor, amikor a nép többsége még kitart mellette?

S mi több, teljesen biztos, hogy a dolog újdonsága jobban vonzotta az embereket a református egyházba, mint bármi más, és hányan vannak olyanok is, akiket a vallás iránti buzgó tisztelet vitt ebbe a gyülekezetbe; így hát aki egészségesen gondolkodik, könnyen beláthatja, hogy a legtöbb ember úgy csatlakozott hozzá, hogy fogalma sem volt, milyen vitáink vannak egymással, s csak a felületesség állította őket az újként megjelenő egyház mellé.

Amikor a miénket rendbehoztuk és megreformáltuk, teljesen újnak fog majd látszani, és ez jó lehetőséget ad majd számukra, hogy fenntartások nélkül csatlakozhassanak hozzá, minthogy nem kell azt hinniök, hogy abba térnek vissza, amit most gyűlölnék s undorral illetnek, hanem egy teljesen újba; úgy, hogy miután megtisztult a hatalmas feltűnő foltoktól, amelyek most még borítják, egészen más lesz az arca, s oly szeretetre méltón, oly szépen ragyog majd, hogy a legmegátalkodottabb lázadók is boldogok lesznek, ha visszatérhetnek hozzá. A visszaélések taszították el őket, s a reform visszahozná őket. A kíváncsiság vitte be őket a másikba, látni akarták, mi az, ám ugyanez a kíváncsiság fogja visszatéríteni őket a miénkbe. Hihető az is, hogy nagy részüknek már elege van a zavargásokból, vágnak a becsületes nyugalomra lelkifurdalás nélkül. Az elején nyilván, amikor a széthúzás hangulata felforrósodott, nem hajlottak volna olyan könnyen a megegyezésre, mint tennék ezt most megdolgozva a szakadás okozta sok kavarodástól, és amikor már jelenlegi állapotuk ára igen nagy. És a módosabbak, akiknek van valamije, már nyugtalanok a népi tömegek hatalma miatt és örömmel látják majd ennek letörését. Apránként, szinte észrevétlenül sok-sok megbeszélés eredményeképpen már most is olyan szándék- és véleményközösség jött létre, amilyenről kezdetben álmodni sem mertünk volna. Az idő hozta létre, az idő pusztítja el; mint ahogy látjuk, úgy akarta Isten, hogy a régi szekták hite elenyésszen, miután megfosztották őket a szervezett egyházakban való lét lehetőségétől.

Mindent összevéve, szigorúan meg kell büntetni a rend megzavarása és a nyilvános erőszak miatt a vezéreket és a szervezőket a kormányzók által megerősített igazságszolgáltatás révén.

Határozottan és gyorsan meg kell újítani a régi egyházat, az új egyház rendjét és szervezetét pedig megtörni. Egyetlen dolog lehet a reform akadályja, az hogy a király ezáltal elveszti a klérustól elvont tizedet.¹⁰⁵ Ez azonban mindig is

szerencsétlen csalétek volt, s a romlásba vitt. Furcsa lenne, ha a király mintegy bérként szedné a tizedet azért, mert magára hagyta a közösséget,¹⁰⁶ és hagyná magát lekenyerezni e förtelmes nyereség révén védelmet nyújtva a méltatlan, undok és rettenetes visszaéléseknek, miközben szeme előtt dől össze egész állama¹⁰⁷, és minden szétzilálódik. Rosszul kalkulál az, aki úgy hiszi, sokáig élvezheti ezt az adót, és számít erre. Mert könnyű előre látni, hogy legkésőbb egy esztendő múlva a királyság legnagyobb részén nem fogják fizetni az egyházi tizedet. Mert az új egyház hívei már most is azt mondogatják, hogy az Antikrisztus tagjait táplálják, amikor fizetik a tizedet a papoknak; és ha úgy gondolták, hogy helyes ledönteni az oltárokat és lerombolni a képeket, nyugodtan mondhatják azt is, hogy meg kell vonni tőlük a bálványimádás eszközeit, s éppen elég hivatkozási alapot találhatnak a fizetés megtagadására, hisz abban a tudatban élnek, hogy a nyáját tizedelő farkasokat táplálják javaikkal, amikor a babona eszközeit biztosítják számukra. Ahogy a kapzsóság és a falánkság mindig jó okul szolgál a tized megemelésére, ugyanúgy nő az egyébként is halálos gyűlölet az egyháziak ellen. Egyébként, még ha a reformátusok nem is tagadnák meg a tized fizetését, megteszik ezt a rómaiak olyannyira, hogy a plébánosok és vikáirusaik¹⁰⁸ nem lesznek képesek ellátni hagyományos szolgálataikat, mint ez már valóság Guyenne¹⁰⁹ majdnem felében.

Sőt, mivel látható, hogy a régi egyház megújulásának elmaradása és az együttélés folytatása az újjal nem csupán egyet jelent a zűrzavar fenntartásával, de kegyetlen és pusztító háborút is provokál, örültség azt hinni, ha már anyagi kérdésekről van szó, hogy akár a király igazi jövedelmei, akár a kölcsönök, akár a királyi tized befolyhatnak. Amikor az egész nép még felnőtt uralkodó keze alatt egyesült, akkor sem volt lehetséges behajtani tőle annyi pénzdótot, amennyi a háborúkra elég lett volna, olyannyira, hogy belesüppedtünk végeláthatatlan adósságainkba; mit remélünk most, ha visszatérünk a háborúhoz, amikor a belső szakadástól és ellenségeskedéstől tépett monarchiát gyermek uralkodónk gyöngye keze¹¹⁰ kormányozza? Jussunk lélegzetvételhez és ne féljünk attól, hogy szegény lesz, mert ha háború tör ki, semmi sem lesz elég, ha megőrizzük a békét, semmi nem fog hiányozni. Ha nem hat, hát tizenkét év alatt megszabadulunk az adósságtól.¹¹¹

* * *

Két évvel ezelőtt a protestánsok még nagy becsben tartották azt a tényt, hogy egyáltalán életben maradhettek és azért imádkoztak, hogy ne kelljen olyan hitvallást tenniük, amit hamisnak ítélnék. E pontot teljesítettük, s véleményem szerint helyesen. De rögtön ezután rendszeresen összegyűltek, hogy imádkozzanak. A király remélve, hogy a jószándék jele lekötelezi őket, megengedte. Alighogy ez engedményt megkapták, a gyülekezetekben, ahol csupán imádkozni lett volna szabad Istenhez, áthágva a korlátozást prédikálni is kezdtek, meg szentségeket is kiszolgáltak. Az uralkodó a kegyelem fegyverével akarván győzni, úgy tett, mintha nem látná, remélvén, hogy megállnak ezen a ponton, minthogy ennél nagyobb szabadságra már nem számíthattak abban, hogy saját lelkiismeretük szerint éljenek. A lelkiismeret törvénye soha nem bizonyos, és nem lehet belátni a

végét annak, ami belőle következik. Találtak középületeket, amelyekből templomot csináltak, így világosan jelezték, hogy leválnak a régi egyházzal, és az evidencia erejével bizonyították egy másik szervezett egyházi közösség új rendjének létrehozását.

A király még most is engedett, mintegy kíváncsian arra, mit hoz az engedmény, s vajon az új reformációban az életvitel megfelel-e a hitvallásnak. Azóta mindent megtettek azért, hogy templomaik legyenek: a király kijelentette, hogy nem ad nekik. De ők nem álltak meg egy ilyen szép ösvényen félúton. Több helyen, és véleményem szerint mindenütt, ahol erősebbnek hitték magukat, elvették erővel a templomokat, leverték a képeket, felégették a berendezést, a díszeket. Úgy tűnt, a király nem tűrheti tovább. Eltúrte mégis, talán azt gondolva, hogy van elég templom, s akkor is marad elég a többieknek, ha nem hajítják ki belőlük a református gyülekezeteket. Ki ne remélte volna, hogy ily nagy és hihetetlen szelídség meglágyítja a legbarbárabb szíveket is, és elég lesz nem csupán megállítani őket, de arra is, hogy kicsit visszalépjenek és visszaadjanak valamit abból, amit elraboltak. S rögtön mi az eredmény? Sok helyen minden egyházi ember, minden római hívő megfosztott a szertartások lehetőségétől, és nyomorult szolgaságra van ítélve. Többet nem is akarok mondani, ebből is elég könnyű megtanulni, hogy a szemtelen és esztelen követelőző, nem elégszik meg vágyai kielégítésével, amikor teljesíti követelését, csupán vakmerősége növekszik.

A protestánsok átmeneti türelmet és templomokat kérnek. De vajon megadnák-e ők ezt a jogot Guyenne tartományban a római egyház híveinek, ahol azok most olyan helyzetben vannak, hogy nem merik istent saját vallásuk és uralkodójuk vallása szerint szolgálni, hisz életük van veszélyben. A protestánsok tehát azt kérik, hogy a király azoknak adja a templomokat, akik nem az ő törvényei szerint élnek, és amit ők maguk ellenfeleiknek megtagadnak ott, ahol ők rendelkeznek bitorlott hatalommal. De kérjünk csak tanácsot az ő reformációjuk vezetőitől! Tudom, hogy sokan vannak angol földön, akik szívük mélyén soha nem tudnák helyeselni királynőjük¹¹² vallását, s akik a római egyházat tekintik az igazi anyaszentegyháznak. Nem kétlem, hogy ezeken kívül még sokan vannak fenntartásaik. De vajon remélhetjük-e, hogy királynőjük szívesen fogadná őket, ha templomokat kérnének, hogy a maguk módján élhessenek? S vajon Kálvin¹¹³ meghallgatná-e őket? Rendbontóknak ítélnék minden bizonnyal őket, s mint újdonságok bevezetőit lázadóknak tekintenék; ez okból felelt ezerháromszáz évvel ezelőtt Konstantin császárnak a következőképpen a nagy Atanáz, akitől amaz azt kérte, hogy adjanak egy templomot Arianus követőinek Alexandriában, amelynek püspöke volt: „Akkor adok egyet nekik, amikor ők átengednek hetet az antiochiai katolikusoknak, ahol Arius kényszerrel fogadtatta el hitelveit.”¹¹⁴

Jegyzetek

1. Jegyzet a címhez. – A két eddig ismert francia címváltozat: *Mémoire touchant l'Edit de janvier* (1562) és *Mémoire sur la pacification des troubles*. Az elsőt az évszázadokon keresztül eltűntnek hitt szöveg megtalálója és közlője, Paul Bonnefon (*Revue d'histoire littéraire de la France*, 1917) adta a kézirat (Bibliothèque Mejanés, Aix-en-Provence, No. 410) alapján, de ez a cím egyértelműen Montaigne-től származik. (Az *Essais* megfelelő részét az utószóban idézzük). Ezt a címet fogadja el François Hincker is, amikor részleteket közöl belőle (*La Boétie: Oeuvres politiques*, Paris, 1963. Éditions Sociales). Én az utolsó, Malcolm Smith által megvalósított kiadásnál alkalmazott, tartalmi jegyekre épülő címet próbáltam visszaadni magyarul (*Étienne de La Boétie: Mémoire sur la pacification des troubles*, Genève, 1983., Droz.), s ez a kiadás szolgált a fordítás alapjául is. – A Montaigne-től származó cím mind a szöveg datálása, mind a tartalom vonatkozásában félreértésekre ad alkalmat. Malcolm Smith érvelését elfogadva a szűkebb un. királyi magántanács és a parlamentek képviselői 1562. január 3-án kezdődő együttes tanácskozása és az eredményként létrejött január 17-i dátumú un. januári türelmi ediktum tájára, de semmiképp nem későbbre datálható a szöveg, ugyanis semmi értelme nem lenne a szerző érvelésének, ha a rendelkezés meghozatala után írta volna a szöveget. Hogy a tanácskozáson elhangzott-e vagy nem, arról nem tudunk.
2. Az első mondat tárgymeghatározása döntő volt a címadás szempontjából.
3. A mondat szerkezetében jelentkező következetlenség politikai célzatú „botlás”: a mondat elején a többes szám harmadik személy mindenkire, a végén csak a protestánsokra utal. J. Lecler (*Histoire de la tolérance*. Paris, 1955. II. 27. I.) idézi II. Henrik kijelentését 1558-ból nem sokkal a II. Fülöppel kötött Cateau-Cambrésis-i béke előttről; mely szerint, ha békét tudna kötni, akkor „ennek a piszkos lutheri bandának utcahosszat folya a vére, s a porban görgetné a levágott fejeiket.” – Talán nem felesleges emlékeztetni arra, hogy a kor egyik nagy festőjének, Antoine Caron: *Massacre du triumvirat* (A triumvirátus vérengzése) című triptichonját 1561-ben viszik a királyi udvarba, s azon láthatók nem csupán a porbahullott fejek, hanem fejekből kirakott fríz is.
4. Gascogne: tartomány Délnyugat-Franciaországban a Garonne folyam és a Piréneusok között. Spanyolországból származó lakossága a katalán nyelv egyik változatát beszélte. A 12. században már „forrófejűségükről” voltak híresek. 1154-től 1453-ig az angol uralkodóházhoz tartozott. Fel kell figyelni arra, hogy La Boétie még a különböző francia területek népeit nemzeteknek nevezi, miközben ő maga feltétlen híve a francia uralkodónak és államnak.
5. 'hérésies' (sic! Malcolm Smith 38 l.). Vö.: Korinthusbeliekhez. I. 11/19.
6. 1561-ből kivonva negyvenháromat 1518-at kapunk, később majd 1517-es dátumot találunk az egyházszakadás kezdetét jelölendő.
7. Luther Márton (1483–1556) német reformátor, az evangélikus irányzat (egyház) szellemi atyja és alapítója. Zwingli Ulrich (1484–1546) svájci reformátor. Luther Wittenbergben, Zwingli Zürichben ragasztja ki téziseit. A svájci katolikus kantonok elleni háborúban hal meg. A harmadik, akire utalás történik, Kálvin János.
8. A reformáció ezen hasznára vonatkozó meggyőződést Montaigne is osztja (*Essais*, II. 15.)
9. Leo pápa szólítja fel Luthert wittenbergi téziseinek megtagadására, majd kiátkozza őt. A kiátkozó bullát Luther 1520-ban égeti el.
10. A konkordátum (1516) óta a király nevezi ki a püspököket Franciaországban. E módszer komoly ellenállásba ütközött sok helyen, így Sarlatban, La Boétie szülővárosában is. Követelik a káptalanok püspökválasztási jogának visszaállítását. Az 1560–61-es rendi gyűlésen legalább azt szeretnék elérni, hogy egy egyháziakból és világiakból álló vegyes

bizottság jelöljön három nevet, akik közül a király választhat. Ezt sem sikerül elfogadtatni. (E. Lavis: *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, Paris, 1904.) A püspökválasztás visszaállítását egyébként a reformátusok is követelik.

11. Szent Ágoston (350–430) egyházatya, a legtekintélyesebb ókeresztény szerző. Leggyakrabban emlegetett műve: *Az Isten városa és a Vallások*. A szóban forgó gondolat a következő: „Martyres veros facit poena, sed causa.”
12. Manicheusok: A III. században Manes (Mani) alapította vallás híveit jelenti. A gnoszticizmushoz kapcsolódó, több világvallás (például keresztény és buddhista) elemeiből építkezik, a középkorban elég sokáig riválisa a kereszténységnek. Elemei visszatérnek a bogumil és albigena eretnokségben. Diocletianus (30) korában született donatisták: Donatius követő irányzat hívei, nem eretnekek, amennyiben nem a dogmák, hanem a szertartások területén térnek el a hivatalos vonaltól; elutasítják a szent könyveket a császár kezébe adó püspökök által kiszolgáltatott szentségek értékét a személyes akarat hiánya miatt tagadó számos irányzat (szekta) hívei. Lutheréktől szakadtak el, politikailag radikálisok voltak, ők az 1525-ös német parasztháború ideológusai. Az ő vezetőjük Münzer Tamás (1490–1525), Mülhausenben végzik ki Luther beleegyezésével. Ma a hatalomtól függetlenséget hangsúlyozó ún. szabad egyházak egyikét képezik.
13. Amire La Boétie utalhat: 1529-ben végzik ki Erasmus barátját, Berquint; 1545-ben hármezer protestánsokhoz csatlakozott valdens eretneket végeztek ki az Aix-i parlament parancsára I. Ferenc beleegyezésével. A valdensek Pierre Valdo (1140–1217) követőinek maradványai Dél-Franciaországban. II. Henrik egész antiprotesztáns rendletgyűjteményt hozott létre. La Boétie szempontjából talán legjelentősebb kivégzés Anne du Bourg-é 1559. december 23-án, csupán mert követelte a protestánsüldözés felfüggesztését. Tanára, s talán barátja is volt La Boétie-nek. Az Amboise-i összeküvés és következményei, s jó néhány más tömegmészárlás is megelőzi e szöveg megírásának időpontját. (Georges Duby: *Histoire de la France*, Paris, 1970. Larousse, p. 242.)
14. Vádolják őket azzal is, hogy ezen intézmények párhuzamos igazságszolgáltatási intézményként működnek. A bordeaux-i parlament elnöke, Jacques Benoist de Lagebaston vádolja bíróság (consistorium) fenntartásával Philibert Grené református papot 1561-ben. Az 1562-es januári ediktum meg is fogja tiltani ilyen intézmény fenntartását.
15. Ez volt a véleménye Du Bellay-nek, de a másik oldalon Théodore de Bèze-nek is. A tolerancia egyik legfőbb akadályá volt ez a meggyőződés.
16. Több áttételen keresztül Máté evangéliuma, 18. rész 17. verséig utal vissza az idézet: „Ti vagytok a földnek sava; ha pedig a só megízetlenül, mivel sózzák meg? Nem jó azután semmire, hanem hogy kidobják és eltapossák.” Pál apostol ide vonatkozó mondata így hangzik: „Az eretnek embert egy vagy két intézés után kerül!” (Titushoz írt levél, 3. rész, 10.).
17. Korinthusbeliekhez. I. 12/7; 5/11.
18. A francia szövegben a „dissimuler” ige szerepel.
19. 1561 októberében a pápa buzdítására talán de nem érdek nélkül II. Filöp tudatja Medici Katalinnal, hogy a reformáció győzelme esetén háborút üzenne Franciaországnak.
20. A francia szöveg a korabeli szakkifejezést, az „interim” szót használja. Tartalma: a zsinat döntéséig nem a két vallás eltérő, hanem közös vonásaira alapozva megtűrik az új hit nyilvános gyakorlását, a református egyházat az adott szervezeti állapottában, templomokkal vagy templomok közös használati jogával rendelkezve.
21. La Boétie itt a „république” szót használja. Itt és a szöveg többi részében is közösség, társadalom értelemben, s nem állam jelentéssel. Ha államot akar modnani, akkor „estat”-ot használ, amely egy-egy esetben néha ugyanezzel a helyesírással állapot jelentéssel is előfordul a szövegben.

22. La Boétie itt az „interim toleré” kifejezést használja, s az 1561. április 19-i ediktumra vonatkozik, amely magánlakásokban, magánügyként kezelve, esetleg baráti találkozó formájában tűrte meg a reformátusok vallásgyakorlatát.
23. La Boétie a tolerance szót használja elutasítva a vallási türelmet mint olyat, aminek addig csak káros következményei voltak.
24. 1561. február 1-jén Jacques Bienassis, Bois-Aubry abbéja követeli a szabad vallásgyakorlatot (J. Lecler: *Histoire de la tolérance*, II. 42.).
25. A navarrai király bordeaux-i helytartója Charles de Coucy a Bordeaux központú Guyenne tartományban 1561 januárja folyamán tett békítő körútjára utal itt La Boétie.
26. 1561. november 16-án körülbelül ötven reformátust mérsároltak le Cahorsban.
27. La Boétie az „estat” szót használja Németország kapcsán. Anglia kapcsán utal a Rómával való szakításra 1534-ben VI. Eduard korában 1552-ben, azután a katolikus restaurációra 1554-ben Tudor Mária alatt, majd az anglikán egyház létrejöttére 1559-ben Erzsébet idején.
28. Karlstadt (Bodenstein), Andreas (1480 k.–1541) radikális polgári reformátor Wittenbergben, Luther is fellépett szerinte veszedelmes törekvései ellen.
29. Oekolampadius (Heutzgen) Johannes (1482–1531), humanista, bázeli reformátor. Kálvin János (1509–1564) francia reformátor, a református egyház alapítója Genfben, majd sokáig szellemi vezetője. Halála után helyét Théodore de Bèze foglalja el. Legismertebb írása az *Institutio*. (A keresztény vallás tanítása, 1536).
30. Schwenckfeld, Kaspar von (1489–1561), az egyházakon kívüli misztikus irány képviselője, 1529-ben hagyta el Luther egyházát.
31. Antinomisták: Luther tanítványának, Jean Agricolának a hívei, a tettek hit által való igazolását – s ilyenformán sajátos erkölcsellenességet – hirdetik. Nevüket Luthertől kapták.
32. Osiander, Andreas (1498–1552), német reformátor Nürnbergben, majd Poroszországban. Az úrvacsora fölötti vitában Zwinglivel szemben Luther mellé áll. Poroszországban a megigazulás tanáról vitázik. Hívei az osiandristák, 1567-ben száműzik őket Poroszországból.
33. Flacius Illyricus, Mathias (1520–1575), harcos ortodox lutheránus, aktív hitvitázó.
34. Stancaro, Francesco (1501 k.–1574), olasz teológus, aki Krisztus megváltói és közbenjárói tanát hirdette Bazelen, Krakkóban, Magyarországon és Erdélyben is.
35. La Boétie itt a „république” szót használja, s ez azon ritka helyek egyike, ahol államnak is fordíthatnánk, anélkül hogy a mondat értelme lényegesen változnék.
36. La Boétie itt a sokak által remélt ökumenikus zsinatra utal, amelyre nem kerül sor. Az 1562 januárjában újrakezdődő tridentinai zsinatra ugyan meghívják a protestánsokat, de azok nem ismerik el tekintélyét.
37. A vallási türelem híveinek egyik legfőbb érve a két vallás együttélése V. Károly (1500–1558) német–római császár uralma alatt.
38. La Boétie itt is a „république” szót használja. Legfeljebb nemzetnek lehetne fordítani, de államnak semmiképp.
39. A francia szövegben az Esclavonia szó szerepel, jelentése: rabszolgazsolg.
40. I. Ferenc óta folyamatos a francia–török szövetség. Ez is magyarázhatja a „szerecsenmosdatást”.
41. La Boétie itt az „en société” kifejezést használja.
42. Nem tudni pontosan, milyen eseményre utal a szerző az 1553-as dátummal. Feltehetően nem az antitrinitárius Servet Mihály máglyára küldésére. Gondolhatnánk az augsburgi békére, de azt 1555-ben kötötték meg.

43. Szász választó fejedelem.
44. Hess tartomány grófja.
45. Brandenburgi őrgróf.
46. Wittenbergi hercegről nincs tudomásom.
47. *Iustitia* a rómaiaknál az igazságszolgáltatás és az igazság istene, mérleggel a kezében, bekötött szemmel ábrázolják.
48. A kormányzó Charles de Coucyval szemben La Boétie a parlament büntetőjogi szerepét hangsúlyozza.
49. Ezek a kamarák tulajdonképpen rögtönítélő bíróságok, s a parlamentek hozták létre őket. A parlamentek pedig bizonyos regionális központokban székelő tartománybíróságok.
50. La Boétie természetesen a „predestination” szót használja.
51. Ezen a ponton, a doktrína és a szertartások szétválasztásának kérdésében La Boétie véleménye lényegesen eltér az 1562. szeptember 17-ei zsinati határozattól. (M. Denzinger: *Enchiridion symbolorum*.. Friburg–Brig.–Barcinone, 1955, C. Racher. 943. 1.)
52. A „faragott képek imádata” bálványimádás a protestánsok szerint.
53. A tridenti zsinat ezt a gyakorlatot is kívánatosnak tartja majd.
54. Eusebiosz (Caesareai) (265–340), az arianizmussal vitázó püspök, itt *Egyháztörténetére* történik utalás.
55. János apostolról van szó.
56. Polükarposz (69–155) Szmürna püspöke, az ő mártírháláláról szóló beszámoló az első ilyen jellegű hitelesnek tekinthető dokumentum.
57. A Tridenti Zsinat előírja a relikviák vallásos tiszteletét annál is inkább, mivel közvetítőnek tekintik az emberek és Isten között. Vö.: A II. Nikaiai Zsinat (787) határozatával a képek kultuszáról a képrombolókkal szemben.
58. Homelia (homília): egyházi, főként régi szentek (pl. Aranyszájú Szent János) prédikációi. E szövegegység felfogható a szentatyák abszolút tekintélyének tagadásaként is.
59. Utalás Pál apostol korinthusbeliekhez írt első levele 14. rész 16. versére: „Mert ha te lélekkel mondasz áldást, az ottlévő avatatlan miképpen fog a te hálaadásodra áment mondani, mikor nem tudja, mit beszélt.”
60. Szent Justinosz keresztény filozófus (100–165), két Apológiát és egy dialógust írt, amelyekben a filozófiát és a keresztény hitet próbálta összegeztetni.
61. A kenet olaj és tömjén keveréke, amely a jó lelkiismeret és a jó hírnév szimbóluma. Elítélte XII. Benedek 1341-ben.
62. Dionüsziosz V. századi teológus, a középkorban olvasott volt *A misztikus teológiáról* című írása. Az „insuflatio” és az „exorcismus” két alapvető fogalma ennek. Areopagita pedig az apostolok idejében élt.
63. Tertullianus (Quintus Septimus Florens), (Karthágo, 155–222) kereszténnyé lett római rétor, aki 207-ben szakít a szerinte laza erkölcsű egyházzal és az un. tertullianusok vezetője lesz. Itt említett műve a *De baptismo* (A kereszténységről) az első keresztény írás a keresztségről mint szentségről. Gyermekek keresztelését csak végső esetben fogadja el. A keresztény számára csak egyszerűen van bűnbocsánat.
64. Szent Cyprianus (megh. 258) Karthágó vértanúhálált halt püspöke. Véleménye szerint a gyermekek is részesülhetnek az eukharishtiában, tehát születés után minél előbb megkeresztelendők.
65. Kálvin a *Keresztény vallás tanítása* (Institutio) című művében foglalkozik a kérdéssel (IV, XV, 16. 19.).

66. Pauliánusok (paliciánusok): a VII. századtól a keresztséget, oltári szentséget, a szentek és ereklyék tiszteletét tagadó eretnekek, a bogumilok az ő elveikre építenek.
67. Cataphrigék: eretnekek a II. században; szerintük nem az apostoloknak, hanem nekik küldött a szentlélek.
68. Nikaiai zsinatok: az első 325-ben tartották és az arianizmus elleni állásfoglalása illetve a keresztény hit szimbólumának a kidolgozása szempontjából fontos.
69. Konfirmáció: (La Boétie a „confirmation” terminust használja) bérmálás a jelenlegi katolikus szertartások szerint.
70. *Új Testamentum, Apostolok cselekedetei* 8. könyv 14–17. vers. „És akkor kezeiket rájuk veték és vőnek Szent Lelket” (17. vers).
71. A reformátusoknál a kehely körben jár a hívek között.
72. Arról az engedélyről van szó, amely III. Pál pápa nevéhez fűződik 1548-ból.
73. Lásd 60. sz. jegyzet.
74. Ugyanezt az engedélyt Franciaország eredmény nélkül kérte 1561 és 1562-ben is, amikor a zsinat döntött a kenyérrel való áldozás mellett.
75. Az eucharisztikus liturgia legrégibb és legteljesebb leírását Juszinosz adja.
76. Közismert, hogy a protestánsok elvetik az egyénenkénti gyónás intézményét. Úgy tűnik, a gyónás elmaradása az eretnkség (protestantizmus) vádját vonhatta maga után.
77. Aranyszájú Szent János (Khrüszosztomosz) (344 esetleg 354–407) konstantinápolyi patriarka, az egyik legtekintélyesebb keleti egyházatya. A bűnbánatról sokat írt, egyik jellemző mondata egészen mást sugall, mint amit La Boétie tulajdonít neki: „Bűnvalomásodba egyedül Istennek kell látnia téged, ő nem vet meg bűneidért, hanem megsza- badít vallomásod által. Tanuk nélkül jelensz meg eme bíróságon, te vagy a bűnös, aki elítéled önmagadat.” Idézi Ványó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Budapest, 1980., Szent István Társulat. 677. l.
78. Szent Ágoston szerint nem csupán a bűn, de a bűn vágyáért is bocsánatot kell kérni.
79. Szent Nagy Baszileiosz (330–379) mint Caesaria püspöke és Kappadokia metropolitája sokat tett az egyház megerősítéséért. Híresek homíliái. A bűnbánat kérdéséről a szerzetesi élet kapcsán mint annak lényegéről szól. A bűnvallomást szerinte nem feltétlenül pap előtt kellett elmondani, de a gyónást nem tette feleslegessé.
80. Origenész (184–254) alexandriai származású egyházatya, a Biblia rekonstrukciója és rengeteg kommentár fűződik nevéhez. Szerinte még a bukott angyaloknak is van módjuk bűnbánatra. Ványó László szerint (i.m. 418. l.) a magánygyónásra voantkozóan nincs utalás írásaiban.
81. Az egyházi rend szentsége a papszentelés kérdéskörét öleli fel. A „pap” jelölésére La Boétie a „prestres” szót használja, ennek etimológiai jelentésére – *presbuteros* = öreg – utal a szövegkörnyezet.
82. La Boétie elfogadni látszik, ellentétben a reformátusokkal, hogy a papi cím csak fokozatok megszerzése után adható, ám szerinte a fokozatokhoz egyházi funkciókat kell rendelni.
83. A különböző fokozatok a papi illetve a plébánosi címig, (a francia terminusokat korabeli helyesírással írtuk). *Ostiarus* = gyertyavivő; *lector* (lecteur) = felolvasó; *acolitus* (acolite) = ördögűző; *sousdiacre* = alszerpap; *diaconus* (diacre) = szerpap; *prestre* = pap; *curé* = plébános.
84. *Szinómia* = lelki dolgok és egyházi funkciók áruba bocsátása.
85. *Patronátus* = kegyuraság; az alapító és utódai joga, hogy beleszóljanak az új tisztviselő (pl. plébános) személyének kiválasztásába.

86. Ne feledjük, a reformátusok nem rendelkeztek temetőkkal, és La Boétie sem kíván adatni nekik.
87. Az ún. Conseil Privé-re, a király szűkebb tanácsára utal a szerző illetve esetleg magára az 1562. január 3-án kezdődő tanácskozára.
88. Németországra hivatkozik, de nyilvánvaló, hogy a sikertelen Possy-i konferenciára gondol. 1561 októberében ez a Medici Katalin által óhajtott hitvita (amelyen Guise kardinális és Tehodore de Bèze is résztvett) csak felszította a szenvedélyeket.
89. Az említett „gyűlés” a parlamenti tagok és királyi tanácsadók 1562 januári tanácskozása, amelyre a *Javaslat* készült. Hogy elhangzott-e, nem tudjuk.
90. Az „anglikán egyház” kifejezés analógja, nem egészen azonos tartalommal. A gallikán egyház a pápától elsősorban politikailag független egyházat jelent a zsinatok és a pápa egyenlő tekintélye elvére alapozva. A fogalomhasználat széleskörű, a törekvés tudatosodására utal.
91. Fővárosi és tartományi bíróságok, amelyeknek esetenként rendeletek (néha – és főként a párizsi parlament – királyi rendeletek) törvényességét ellenőrző funkciója van. Különböző tisztségviselői a tisztségeket vásárlás útján „bérlik” bizonyos időszakokra. Általában polgárok vásárolják meg, s mivel bizonyos feltételek mellett egyes tisztségek viselese „nemesít”, nagy szerepük van az ún. „taláros vagyis hivatali nemesség” létrejöttében.
92. La Boétie itt a „provisions” és a „dispens” terminusokat használja.
93. Az 1560–1561-es orleans-i rendi gyűlésen rendelte el a király a püspökök újfajta megválasztási módját, amely biztosította a gallikán gondolkodású jelöltek sikerét az ultramontán, azaz a pápa álláspontját képviselőkkel szemben.
94. A rendi gyűléseken és a notabilitások gyűlésén minden képviselő rendelkezhet egy ún. panaszfüzettel, amelyek tartalma összegződik egyetlen füzetben; ezek a füzetek történeti szempontból nagyon fontosak, főként a harmadik rend követeléseit tudjuk a révükön nyomon követni (Gaston Zeller: *Les institutions de la France au XVIIIe siècle*, Paris, 1948, P. U. F. 334–344.1.)
95. A két szín alatti áldozást először a husziták kelyheseknek nevezett csoportja követelte, és ezt az ígényt egyes protestáns felekezetek felújították.
96. Sok püspök a királyi udvarban tartózkodott rendszeresen, hogy saját előrehaladásán munkálkodjék. Gyakori ennek kritikája, ám La Boétie szerint ezek a püspökök kevesebb bajt okoznak, ha nincsenek a kerületükben.
97. Az adóbérlet és az adóbérlő (ferme, fermier) intézményéről van itt szó. Általában évenként kiadták bérbe a járadékok beszédésének jogát polgároknak úgy, hogy azok megegyezés szerinti összeget fizettek a bérbeadónak előre vagy az év végén; az adóbérlő jövedelme a parasztok erőteljesebb kiszipolyozásából származott.
98. Konzul (bizalmi ember): új intézmény ez a XVI. század közepén, több városban a kereskedők maguk közül választanak amolyan gazdasági bírót, bizalmi embereket, akik első fokon döntenek a polgárok közötti gazdasági természetű vitákban. Az intézmény állami szintre emelését Michel de L'Hospital 1560-ban kezdeményezte (Gaston Zeller: i.m. 191–192. l.)
99. La Boétie a „resignation” kifejezést használja.
100. La Boétie „diacre” (diakónus), „acolutus” terminusokat használ.
101. A szinódus egyfajta zsinat, amelyet az egyházkerület (diocesis), egyházmegye ügyeinek intézésére hívnak össze.
102. Jean de Morvillier Orleans püspöke, közismert megfontoltságáról és igazságosságáról, részt vett a Poissy-i konferencián, majd később a tridenti zsinaton.
103. La Boétie a „surveillans” és a „ministres” terminusokat használja.

104. A Stuart Mária által megkísérelt katolikus restaurációra tesz itt a szerző utalást.
105. Az egyházi tized a „dismes”: az egyházi jövedelmek összességéből, de elsősorban a tizedből elvont-királyi tized pedig a „decimes”.
106. La Boétie „republicque”-et ír.
107. Itt viszont „estat”-ot használ a szerző. A két terminus ilyen közel egymáshoz, és ennyire tisztán megkülönböztethető jelentéssel sehol másutt nem fordul elő a szövegben.
108. Vicaires: a megyéspüspök állandó helyetteseit, itt a plébános helyetteseit jelenti. A szerző nem különbözteti meg a vikárius és a káplán fogalmakat.
109. Guyenne: tartomány Délnyugat-Franciaországban, központja Bordeaux.
110. IX. Károly 1550. június 27-én született.
111. 1561-ben a monarchia adóssága negyven millió, ami nyolc évi jövedelemmel egyenértékű. Ugyanebben az évben a király eléri (az egyházi jövedelmek elkobzását kilátásba helyezve), hogy az egyház hat éven keresztül vállalja a királyi adósság kamatainak fizetését. (Pierre Goubert: *Initiation à l'histoire de la France*, Paris, 1984., Fayard-Tallandier, 118. l.)
112. Az angliai katolikusok üldözése miatt sok francia értelmiségi kifejezte aggodalmát (Malcolm Smith: *Ronsard and queen Elizabeth I.* = Bibliothèque d'humanisme et renaissance, 1967., 93–119. l.) Erzsébet a katolikusokat és a puritánokat egyaránt üldözte, miközben az anglikánizmust támogatta.
113. Közismert, hogy Kálvin épp úgy képtelen volt a vallási türelemre, mint a katolikusok. Malcolm Smith idézi ennek bizonyítására egy Kálvintól származó (Genf 1554) szöveg rövidített címét: *Déclaration pour maintenir la vraie foy que tiennent tous Chrétiens de la Trinite des personnes en un seul Dieu (...)* où il est montré qu'il est licite de punir les hérétiques (...). (B.L. 857 c. 11.). Vagyis az eretnkség büntetése jogos és helyes. Servet Mihály megégettetése nem egyszerű tévedés volt a részéről.
114. Nagy Konstantin (283–337) az első keresztény császár. Athanasziosz vagyis Szent Atanáz alexandriai püspök, a görög egyházatya (295–373), az arianizmus egyik legfőbb ellenfele, Áriusz (356–386) pedig a nagy eretnek; azt tanította, hogy a Szentháromságon belül Krisztus nem azonos értékű Istennel, mert nem azonos lényegű. Mozgalma mind az egyházat, mind a római birodalmat megrázkódtatta.